10-MAVZU: O‘ZBEK TILI TINISH BELGILARI, ULARNING VAZIFALARI VA ISHLATILISH QOIDALARI

REJA:

1. O‘zbek tili punktuatsiyasi haqida umumiy tushuncha, uning shakllanishi va asosiy tamoyillari.
2. O‘zbek tilida tinish belgilarining turlari, vazifalari va yozma nutqdagi ahamiyati.
3. Gap tarkibida tinish belgilarining qo‘llanilishi va ularning grammatik-uslubiy xususiyatlari.
4. Sodda va qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilish qoidalari hamda punktuatsion me’yorlarga rioya etish masalalari.

GLOSSARIY

1. Punktuatsiya – yozma nutqda tinish belgilarining qo‘llanilishi, ularning vazifalari va ishlatilish qoidalarini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi.
2. Tinish belgilari – yozma nutqda gaplarning mazmuniy, grammatik va ohang jihatidan tuzilishini ifodalashga xizmat qiluvchi grafik belgilar.
3. Punktuatsion me’yor – tinish belgilarini adabiy tilning grammatik, mazmuniy va uslubiy talablariga muvofiq qo‘llash qoidalari majmui.
4. Punktuatsion tamoyillar – tinish belgilarining qo‘llanilishini belgilovchi sintaktik, mazmuniy va intonatsion asoslar.
5. Nuqta (.) – darak gaplar hamda tinch ohang bilan aytilgan ayrim buyruq gaplar oxirida qo‘llanib, fikrning tugallanganligini bildiruvchi tinish belgisi.
6. Vergul (,) – gap tarkibidagi uyushiq bo‘laklar, undalmalar, kirish birliklar va ayrim qo‘shma gap qismlarini ajratish uchun ishlatiladigan tinish belgisi.
7. So‘roq belgisi (?) – so‘roq mazmunini ifodalovchi gaplar oxirida qo‘llanadigan tinish belgisi.
8. Undov belgisi (!) – kuchli his-hayajon, buyruq, istak, hayrat va boshqa emotsional munosabatlarni ifodalovchi gaplar oxirida ishlatiladigan tinish belgisi.
9. Ikki nuqta (:) – izohlash, sanash yoki mazmunan ochib berish munosabatini ifodalovchi sintaktik qurilmalarda qo‘llanadigan tinish belgisi.
10. Nuqtali vergul (;) – mazmunan bog‘langan, biroq nisbatan mustaqil yoki tarkiban murakkab gap qismlarini ajratishda ishlatiladigan tinish belgisi.
11. Tire (—) – gap bo‘laklari yoki qo‘shma gap qismlari o‘rtasidagi muayyan sintaktik va mazmuniy munosabatlarni ifodalash, shuningdek, dialogdagi nutqni ajratish uchun qo‘llanadigan tinish belgisi.
12. Defis (-) – ayrim juft, takroriy va boshqa murakkab so‘zlarni yozishda qo‘llanadigan imloviy belgi bo‘lib, tire bilan vazifasi jihatidan farqlanadi.
13. Ko‘p nuqta (...) – fikrning tugallanmaganligi, nutqdagi uzilish, ikkilanish yoki matnning bir qismi tushirib qoldirilganligini bildiruvchi tinish belgisi.
14. Qavs ( ) – gap yoki matn tarkibidagi qo‘shimcha izoh, aniqlashtirish va boshqa yordamchi ma’lumotlarni ajratish uchun ishlatiladigan tinish belgisi.
15. Qo‘shtirnoq (« ») – ko‘chirma gap, iqtibos, ayrim nomlar yoki so‘zning alohida ma’noda qo‘llanganligini ko‘rsatish uchun ishlatiladigan tinish belgisi.

16. Sintaktik tamoyil – tinish belgilarini gapning grammatik qurilishi, gap bo‘laklari va sintaktik birliklar o‘rtasidagi munosabatlar asosida qo‘llash tamoyili.
17. Intonatsion tamoyil – tinish belgilarining qo‘llanilishida nutq ohangi, pauza, urg‘u va hissiy ifodalanish xususiyatlarini hisobga olish tamoyili.
18. Uyushiq bo‘laklar – gapda bir xil sintaktik vazifani bajarib, bir so‘roqqa javob bo‘ladigan va o‘zaro teng munosabatda bog‘lanadigan gap bo‘laklari.
19. Ajratilgan bo‘lak – gapda muayyan bo‘lakning ma’nosini izohlash, aniqlashtirish yoki ta’kidlash uchun alohida ohang bilan ajratib aytiladigan sintaktik birlik.
20. Qo‘shma gap punktuatsiyasi – bog‘langan, ergashgan va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda sodda gap qismlari o‘rtasidagi grammatik hamda mazmuniy munosabatlarga muvofiq tinish belgilarini qo‘llash qoidalari majmui.

ГЛОССАРИЙ

1. Пунктуация — раздел языкознания, изучающий употребление знаков препинания в письменной речи, их функции и правила использования.
2. Знаки препинания — графические знаки, служащие для выражения смысловой, грамматической и интонационной структуры предложений в письменной речи.
3. Пунктуационная норма — совокупность правил употребления знаков препинания в соответствии с грамматическими, смысловыми и стилистическими требованиями литературного языка.
4. Принципы пунктуации — синтаксические, смысловые и интонационные основы, определяющие употребление знаков препинания.
5. Точка (.) — знак препинания, употребляемый в конце повествовательных и некоторых побудительных предложений, произносимых со спокойной интонацией, и обозначающий завершённость мысли.
6. Запятая (,) — знак препинания, используемый для разделения однородных членов предложения, выделения обращений, вводных конструкций и разграничения частей некоторых сложных предложений.
7. Вопросительный знак (?) — знак препинания, употребляемый в конце предложений, выражающих вопрос.
8. Восклицательный знак (!) — знак препинания, используемый в конце предложений, выражающих сильные чувства, приказ, желание, удивление и другие эмоциональные состояния.
9. Двоеточие (:) — знак препинания, употребляемый в синтаксических конструкциях для выражения пояснения, перечисления или раскрытия содержания предшествующей части высказывания.
10. Точка с запятой (;) — знак препинания, используемый для разделения смыслово связанных, но относительно самостоятельных или структурно сложных частей предложения.
11. Тире (—) — знак препинания, служащий для выражения определённых синтаксических и смысловых отношений между членами предложения или частями сложного предложения, а также для выделения реплик в диалоге.

12. Дефис (-) — орфографический знак, используемый при написании некоторых парных, повторяющихся и других сложных слов, отличающийся по своим функциям от тире.
13. Многоточие (...) — знак препинания, обозначающий незавершённость мысли, прерывание речи, колебание или пропуск части текста.
14. Скобки ( ) — знак препинания, используемый для выделения дополнительных пояснений, уточнений и другой вспомогательной информации в предложении или тексте.
15. Кавычки (« ») — знак препинания, используемый для выделения прямой речи, цитат, некоторых наименований, а также слов, употреблённых в особом значении.
16. Синтаксический принцип — принцип употребления знаков препинания на основе грамматического строения предложения, его членов и отношений между синтаксическими единицами.
17. Интонационный принцип — принцип, предполагающий учёт интонации речи, пауз, ударения и эмоционально-экспрессивных особенностей при употреблении знаков препинания.
18. Однородные члены предложения — члены предложения, выполняющие одинаковую синтаксическую функцию, отвечающие на один и тот же вопрос и связанные между собой сочинительной связью.
19. Обособленный член предложения — синтаксическая единица, выделяемая особой интонацией для пояснения, уточнения или подчёркивания значения определённого члена предложения.
20. Пунктуация сложного предложения — совокупность правил употребления знаков препинания в сложносочинённых, сложноподчинённых и бессоюзных сложных предложениях в соответствии с грамматическими и смысловыми отношениями между их частями.

GLOSSARY

1. Punctuation – A branch of linguistics that studies the use of punctuation marks in written language, their functions, and the rules governing their application.
2. Punctuation Marks – Graphic symbols used in written language to indicate the semantic, grammatical, and intonational structure of sentences.
3. Punctuation Norms – A set of rules governing the use of punctuation marks in accordance with the grammatical, semantic, and stylistic requirements of the standard language.
4. Principles of Punctuation – Syntactic, semantic, and intonational principles that determine the appropriate use of punctuation marks in written communication.
5. Period (Full Stop) (.) – A punctuation mark used at the end of declarative sentences and certain imperative sentences expressed in a neutral tone, indicating the completion of a thought.
6. Comma (,) – A punctuation mark used to separate homogeneous sentence elements, set off forms of address and introductory constructions, and distinguish clauses in certain complex sentences.

7. Question Mark (?) – A punctuation mark placed at the end of interrogative sentences to indicate a question.
8. Exclamation Mark (!) – A punctuation mark used at the end of sentences expressing strong emotions, commands, wishes, surprise, or other emotional attitudes.
9. Colon (:) – A punctuation mark used in syntactic constructions to introduce explanations, enumerations, or additional information that clarifies the preceding statement.
10. Semicolon (;) – A punctuation mark used to separate semantically related but relatively independent or structurally complex parts of a sentence.
11. Dash (—) – A punctuation mark used to express specific syntactic and semantic relationships between sentence elements or clauses and to introduce speakers' lines in dialogue.
12. Hyphen (-) – An orthographic symbol used in writing certain paired, repeated, and compound words, differing from the dash in its grammatical and functional purposes.
13. Ellipsis (...) – A punctuation mark indicating an unfinished thought, interruption in speech, hesitation, or the omission of part of a text.
14. Parentheses ( ) – Punctuation marks used to enclose additional explanations, clarifications, and supplementary information within a sentence or text.
15. Quotation Marks (« ») – Punctuation marks used to indicate direct speech, quotations, certain titles or names, and words employed in a special or figurative sense.
16. Syntactic Principle – A principle of punctuation based on the grammatical structure of sentences, their constituent elements, and the relationships between syntactic units.
17. Intonational Principle – A principle of punctuation that takes into account speech intonation, pauses, stress, and emotional or expressive features when determining the placement of punctuation marks.
18. Homogeneous Sentence Members – Sentence elements that perform the same syntactic function, answer the same grammatical question, and are connected through coordination.
19. Detached Sentence Member – A syntactic element separated by a distinctive intonation or punctuation to explain, clarify, or emphasize the meaning of another sentence element.
20. Punctuation in Complex Sentences – A set of rules governing the use of punctuation marks in compound, complex, and asyndetic sentences according to the grammatical and semantic relationships between their clauses.

1. **O‘zbek tili punktuatsiyasi haqida umumiy tushuncha, uning shakllanishi va asosiy tamoyillari**

Punktuatsiya tilshunoslikning yozma nutqda tinish belgilarining qo‘llanilishi, ularning vazifalari, ishlatilish qonuniyatlari hamda grammatik, mazmuniy va intonatsion xususiyatlarini o‘rganuvchi muhim bo‘limlaridan biridir.

Punktuatsiya atamasi lotincha punctum so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, «nuqta» ma’nosini anglatadi. Tilshunoslikda ushbu tushuncha yozma nutqning mazmuniy aniqligini ta’minlash, gaplar va ularning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalash, fikrning tugallanganligi yoki davomiyligini ko‘rsatish hamda nutqning intonatsion xususiyatlarini aks ettirishga xizmat qiluvchi qoidalar tizimini bildiradi. Punktuatsiya yozma adabiy tilning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, fikrni aniq, izchil va tushunarli ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yozma nutq og‘zaki nutqdan o‘ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi. Og‘zaki nutqda fikrning mazmuni, gaplar o‘rtasidagi munosabat, so‘zlovchining hissiy holati va kommunikativ maqsadi ohang, urg‘u, pauza, nutq sur’ati hamda boshqa fonetik vositalar orqali ifodalanadi. Yozma nutqda esa bunday vositalarning barchasini bevosita aks ettirish imkoniyati mavjud emas. Shu sababli tinish belgilari yozma nutqning mazmuniy va grammatik tuzilishini aniqlashtiruvchi muhim grafik vosita sifatida shakllangan. Tinish belgilari yordamida gaplarning chegaralari belgilanadi, sintaktik birliklar o‘rtasidagi munosabatlar ifodalanadi, fikrning tugallanganligi yoki davom etishi ko‘rsatiladi. Shuningdek, ular matnning mantiqiy izchilligini ta’minlash va o‘quvchining yozma axborotni to‘g‘ri qabul qilishiga yordam beradi.

O‘zbek tili punktuatsiyasi tilning grammatik qurilishi, sintaktik tizimi va yozma nutq an’analari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangan. Tinish belgilarining qo‘llanilishi gaplarning tuzilishi, ularning mazmuniy munosabatlari hamda nutqning kommunikativ vazifalariga asoslanadi. Punktuatsiya faqat grafik belgilar yig‘indisi emas, balki yozma nutqning mazmuniy va grammatik tashkil etilishini ta’minlaydigan me’yoriy tizimdir. Ushbu tizimning asosiy vazifasi yozuvchi tomonidan ifodalangan fikrni o‘quvchiga imkon qadar aniq va tushunarli yetkazishdan iborat. Shu jihatdan punktuatsiya orfografiya, sintaksis, uslubiyat va nutq madaniyati bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek tili punktuatsiyasining shakllanishi xalqning yozuv madaniyati va adabiy til taraqqiyoti bilan bevosita aloqador. O‘zbek tilining tarixiy rivojlanishida turli yozuv tizimlaridan foydalanilgan. Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari, keyingi davrlarda qo‘llanilgan arab yozuvi va zamonaviy alifbo tizimlari yozma nutqning shakllanishiga turlicha ta’sir ko‘rsatgan. Qadimgi yozma manbalarda matnni qismlarga ajratish, fikrning chegaralarini belgilash va ayrim sintaktik birliklarni farqlash uchun turli grafik vositalardan foydalanilgan. Biroq bugungi kunda qo‘llaniladigan tinish belgilari tizimi tarixiy yozma manbalardagi ajratish vositalari bilan aynan bir xil bo‘lmagan. Zamonaviy punktuatsiya tizimi keyingi davrlarda yozma adabiy tilning rivojlanishi va me’yorlashuvi jarayonida shakllangan.

O‘zbek yozma adabiy tili tarixida arab yozuvi uzoq vaqt davomida muhim o‘rin tutgan. Ushbu yozuv asosida yaratilgan tarixiy, ilmiy, diniy va badiiy asarlarda matnning mazmuniy qismlarini ajratish uchun turli yozuv an’analari mavjud bo‘lgan. Biroq hozirgi punktuatsiya tizimiga xos bo‘lgan barcha belgilar va ularning qo‘llanish qoidalari o‘sha davr yozma manbalarida hozirgi shaklda mavjud bo‘lmagan. Matnni tushunishda ko‘pincha uning mazmuni, grammatik qurilishi va o‘qish an’analari muhim ahamiyat kasb etgan. Keyinchalik matbaa ishining rivojlanishi, dunyoviy ta’limning kengayishi, gazeta va jurnallarning

paydo bo‘lishi natijasida yozma nutqda tinish belgilarini izchil qo‘llashga ehtiyoj kuchaygan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston hududida matbuot, maorif va yangi usul maktablarining rivojlanishi o‘zbek yozma nutqining me’yorlashuviga ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, jadid ma’rifatparvarlarining ta’limni yangilash, darsliklar yaratish, matbuotni rivojlantirish va adabiy tilni takomillashtirish borasidagi faoliyati yozma nutq madaniyatining rivojlanishiga xizmat qilgan. Bu davrda nashr etilgan gazeta, jurnal, darslik va boshqa asarlarda tinish belgilaridan foydalanish tobora kengaygan. Yozma matnni o‘quvchi uchun tushunarli shaklda tashkil etish, gaplarning chegaralarini aniq belgilash va fikrning mantiqiy izchilligini ta’minlash ehtiyoji punktuatsiya qoidalarining shakllanishiga zamin yaratgan.

XX asr davomida o‘zbek tili yozuv tizimida yuz bergan o‘zgarishlar punktuatsiya me’yorlarining rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatgan. O‘zbek yozuvining arab grafikasi asosidan lotin grafikasi asosiga, keyinchalik kirill grafikasi asosiga o‘tkazilishi, mustaqillik davrida esa lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosining joriy etilishi yozma tilning imloviy va grafik me’yorlarini qayta ko‘rib chiqish zaruratini yuzaga keltirgan. Biroq punktuatsiya tizimi alifbo bilan aynan bir hodisa emas. Alifbo tovushlarni harflar orqali ifodalashga xizmat qilsa, punktuatsiya gap va matnning sintaktik, mazmuniy hamda intonatsion tuzilishini ko‘rsatadi. Shu sababli yozuv tizimi o‘zgargan davrlarda ham tinish belgilarining asosiy kommunikativ vazifalari saqlanib qolgan.

O‘zbek tilshunosligida punktuatsiya masalalarining ilmiy o‘rganilishi grammatik tadqiqotlar, ayniqsa, sintaksis va yozma nutq me’yorlariga oid izlanishlar bilan bog‘liq. Tinish belgilarining qo‘llanilishida gapning tuzilishi, grammatik birliklarning o‘zaro munosabati va fikrning mazmuniy yaxlitligi muhim mezon hisoblanadi. A. G‘ulomov va M. Asqarovaning «Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis» asarida gap qurilishi, sodda va qo‘shma gaplarning grammatik xususiyatlari hamda sintaktik birliklar o‘rtasidagi munosabatlar yoritilgan. Mazkur nazariy qarashlar punktuatsiya qoidalarining grammatik asoslarini tushunishda muhim ahamiyatga ega[19]. O‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy vazifalaridan biri yozma nutqda gaplarning mazmuniy va grammatik chegaralarini belgilashdan iborat. Masalan, nuqta darak gapning tugallanganligini, so‘roq belgisi so‘roq mazmunini, undov belgisi esa kuchli hissiy munosabat yoki buyruq ohangini ifodalashi mumkin. Vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta va tire kabi belgilar esa gap tarkibidagi sintaktik birliklar o‘rtasidagi turli munosabatlarni ko‘rsatadi. Qavs va qo‘shtirnoq qo‘shimcha izohlar, ko‘chirma gaplar hamda ayrim alohida mazmuniy birliklarni ajratishda qo‘llanadi. Ko‘p nuqta esa fikrning tugallanmaganligi, nutqdagi uzilish yoki matnning muayyan qismi tushirib qoldirilganligini anglatishi mumkin. Har bir tinish belgisi muayyan grammatik va mazmuniy vazifani bajaradi.

Punktuatsiyaning yozma nutqdagi ahamiyati, avvalo, fikrning aniq ifodalanishini ta’minlashda namoyon bo‘ladi. Tinish belgilarining noto‘g‘ri

[19] G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.

qo‘llanilishi gapning mazmunini o‘zgartirishi, fikrni noaniq ifodalashi yoki matnning mantiqiy izchilligini buzishi mumkin. Masalan, «O‘qituvchi keldi, talabalar xursand bo‘ldi» gapida vergul ikki sodda gap o‘rtasidagi chegarani ko‘rsatadi. «O‘qituvchi keldi. Talabalar xursand bo‘ldi» shaklida esa ikki mustaqil gap ifodalangan. Har ikkala holatda ham asosiy axborot o‘xshash bo‘lsa-da, sintaktik tuzilish va fikrning bayon etilish usuli farqlanadi. Demak, tinish belgilari yozma nutqning grammatik tuzilishini ko‘rsatish bilan birga, matnning mazmuniy tashkil etilishiga ham ta’sir qiladi. O‘zbek tili punktuatsiyasining ilmiy asoslarini belgilashda uchta asosiy tamoyil muhim o‘rin tutadi. Bular sintaktik, mazmuniy va intonatsion tamoyillardir. Ushbu tamoyillar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, tinish belgilarining qo‘llanilishini turli jihatdan izohlaydi. Amaliy yozuvda ular ko‘pincha birgalikda namoyon bo‘ladi. Muayyan tinish belgisining qo‘llanilishi gapning grammatik qurilishi, ifodalanayotgan fikrning mazmuni va nutq ohangiga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shuning uchun punktuatsiya qoidalarini faqat bitta tamoyil asosida tushuntirish yetarli emas.

Sintaktik tamoyil tinish belgilarini gapning grammatik qurilishi va sintaktik birliklar o‘rtasidagi munosabatlar asosida qo‘llashni nazarda tutadi. Ushbu tamoyil punktuatsiya tizimining muhim asoslaridan biri hisoblanadi. Chunki yozma nutqda gaplarning chegaralari, uyushiq bo‘laklar, ajratilgan bo‘laklar, undalmalar, kirish birliklar hamda qo‘shma gap qismlarining o‘zaro munosabatlari muayyan grammatik qoidalarga muvofiq belgilanadi. Masalan, «Talabalar tarix, adabiyot va tilshunoslik fanlarini o‘rganadilar» gapida vergul uyushiq bo‘laklarni ajratish uchun qo‘llangan. Bunda tinish belgisining ishlatilishi gapning sintaktik tuzilishi bilan bog‘liq.

Sintaktik tamoyil qo‘shma gaplarda ham muhim ahamiyatga ega. Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar o‘zaro bog‘lovchilar, grammatik shakllar yoki mazmuniy munosabatlar orqali birikadi. Ularning o‘rtasida vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta yoki tire kabi tinish belgilari qo‘llanishi mumkin. Masalan, «Bahor keldi, tabiat uyg‘ondi» gapida vergul ikki sodda gapni ajratib turadi. «Bir narsani unutmaslik kerak: bilim muntazam mehnat orqali egallanadi» gapida esa ikki nuqta keyingi qism oldingi fikrni izohlashini ko‘rsatadi. Bunday holatlarda tinish belgilari gap qismlarining grammatik va mazmuniy munosabatlarini aniqlashtiradi.

Mazmuniy tamoyil tinish belgilarining qo‘llanilishini fikrning mantiqiy mazmuni va gap qismlari o‘rtasidagi semantik munosabatlar asosida belgilaydi. Mazkur tamoyilga ko‘ra, tinish belgilari matndagi sabab, natija, izoh, qarama-qarshilik, sanash va boshqa mazmuniy munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Ayrim hollarda grammatik jihatdan o‘xshash qurilmalar mazmuniy munosabatlariga qarab turli tinish belgilari bilan yozilishi mumkin. Masalan, «Maqsadimiz bitta: sifatli ta’lim berish» gapida ikki nuqta keyingi qism oldingi fikrning mazmunini ochib berayotganligini anglatadi. «Ko‘p mehnat qildi — maqsadiga erishdi» gapida esa tire natijaviy munosabatni ta’kidlashga xizmat qiladi.

Mazmuniy tamoyil badiiy va publitsistik matnlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bunday matnlarda yozuvchi yoki muallif fikrning mantiqiy izchilligini ta’minlash bilan birga, uning ta’sirchanligini ham oshirishga intiladi.

Tinish belgilarining o‘rinli qo‘llanilishi fikrning muhim qismlarini ajratish, ta’kidlash va o‘quvchi e’tiborini muayyan mazmunga qaratishga yordam beradi. Shu bilan birga, mazmuniy tamoyil grammatik me’yorlardan mustaqil ravishda cheksiz qo‘llanilmaydi. U sintaktik qurilish va adabiy tilning punktuatsion qoidalari bilan uyg‘un holda namoyon bo‘ladi.

Intonatsion tamoyil tinish belgilarining qo‘llanilishida nutq ohangi, pauza, urg‘u va hissiy ifodalanish xususiyatlarini hisobga olishga asoslanadi. Og‘zaki nutqda so‘zlovchi o‘z fikrini turli ohanglar yordamida ifodalaydi. Yozma nutqda esa bunday ohang xususiyatlarini qisman tinish belgilari orqali aks ettirish mumkin. Masalan, «Bugun dars boshlanadi» gapida darak ohangi mavjud bo‘lsa, «Bugun dars boshlanadimi?» gapida so‘roq mazmuni ifodalangan. «Qanday ajoyib yangilik!» gapida esa undov belgisi hissiy munosabatni ko‘rsatadi. Mazkur misollarda tinish belgilarining qo‘llanilishi gapning kommunikativ maqsadi va intonatsion xususiyatlari bilan bog‘liq. Intonatsion tamoyilni qo‘llashda muhim bir jihatni hisobga olish zarur: og‘zaki nutqdagi har qanday pauza yozuvda tinish belgisi bilan ifodalanavermaydi. Nutq jarayonida so‘zlovchi nafas olish, fikrni rejalashtirish yoki muayyan so‘zni ta’kidlash maqsadida pauza qilishi mumkin. Biroq bunday pauzalarning barchasi grammatik yoki punktuatsion ahamiyatga ega emas. Shuning uchun tinish belgilarini faqat pauzaning mavjudligiga qarab qo‘yish xatolarga sabab bo‘lishi mumkin. Punktuatsiyada intonatsion xususiyatlar sintaktik va mazmuniy munosabatlar bilan birgalikda hisobga olinadi.

O‘zbek tili punktuatsiyasining rivojlanishi adabiy til me’yorlarining shakllanishi bilan chambarchas bog‘liq. Adabiy tilning me’yorlashuvi jarayonida yozma nutqda yagona qoidalarga rioya qilish zarurati kuchayadi. Bunday me’yorlar ilmiy, rasmiy, publitsistik va badiiy uslublarda fikrning aniq hamda tushunarli ifodalanishiga xizmat qiladi. Xususan, ilmiy matnlarda tinish belgilarining to‘g‘ri qo‘llanilishi tushunchalar o‘rtasidagi mantiqiy munosabatlarni ifodalash, murakkab sintaktik qurilmalarni aniqlashtirish va ilmiy xulosalarning mazmunini to‘g‘ri yetkazishda muhimdir. Rasmiy hujjatlarda esa punktuatsion aniqlik huquqiy va tashkiliy mazmundagi fikrlarning noto‘g‘ri talqin qilinishining oldini olishga yordam beradi.

O‘zbek tilining grammatik qurilishi va sintaktik me’yorlarini o‘rganishda A. Nurmonov, N. Mahmudov va A. Sobirov kabi tilshunoslarning ilmiy-uslubiy ishlari muhim o‘rin tutadi. Xususan, «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» darsligida adabiy tilning grammatik tizimi, sintaktik birliklar va ularning o‘zaro munosabatlari yoritilgan. Ushbu nazariy ma’lumotlar punktuatsiya qoidalarining tilning grammatik tuzilishi bilan bog‘liqligini tushuntirishda ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi[20]. Punktuatsiya qoidalarini o‘zlashtirish savodxonlikning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Yozma nutqda tinish belgilarining o‘rinli ishlatilishi fikrni aniq ifodalash, matnning mantiqiy izchilligini ta’minlash va o‘quvchining axborotni to‘g‘ri qabul qilishiga yordam beradi. Aksincha, tinish belgilarining noto‘g‘ri qo‘llanilishi mazmuniy noaniqliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli

[20] Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: darslik. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2010.

punktuatsiyani o‘rgatishda faqat qoidalarni yodlash bilan cheklanmasdan, ularni amaliy misollar asosida tushuntirish, gaplarning sintaktik tuzilishini tahlil qilish va mazmuniy munosabatlarni aniqlashga alohida e’tibor qaratish zarur.

Ta’lim jarayonida punktuatsiyani o‘rganish o‘quvchi va talabalarning yozma nutq madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llash ko‘nikmasi diktant, bayon, insho, referat, kurs ishi, ilmiy maqola va boshqa yozma ishlarni tayyorlash jarayonida zarur hisoblanadi. Ayniqsa, murakkab sintaktik qurilmalarni to‘g‘ri ifodalash, qo‘shma gap qismlarini ajratish, ko‘chirma gap va muallif gapini farqlash hamda kirish birliklarni o‘rinli qo‘llash punktuatsion savodxonlikning muhim ko‘rsatkichlaridir. Bunday ko‘nikmalarni shakllantirish uchun nazariy bilimlarni amaliy mashqlar bilan uyg‘unlashtirish lozim. Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi punktuatsiya masalalariga yangicha yondashuvlarni yuzaga keltirmoqda. Elektron hujjatlar, internet nashrlari, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli kommunikatsiya vositalarida yozma nutqning qo‘llanish doirasi kengaymoqda. Bunday sharoitda tinish belgilarining me’yoriy ishlatilishi axborotning aniqligi va tushunarliligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Elektron yozishmalarda ayrim tinish belgilarining hissiy yoki uslubiy vazifalari kuchayishi mumkin. Biroq rasmiy, ilmiy va ta’limiy matnlarda adabiy tilning punktuatsion me’yorlariga rioya qilish zarurati saqlanib qoladi.

O‘zbek tili punktuatsiyasini ilmiy tadqiq etishda zamonaviy lingvistik usullardan foydalanish ham istiqbolli yo‘nalishlardan biridir. Elektron matn korpuslari, avtomatik grammatik tahlil dasturlari va raqamli tahrirlash vositalari yordamida tinish belgilarining qo‘llanish xususiyatlarini keng ko‘lamda o‘rganish mumkin. Xususan, turli uslubdagi matnlarda vergul, tire, ikki nuqta va boshqa belgilar qo‘llanishining chastotasini aniqlash, punktuatsion xatolarni tasniflash va ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy-uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati mavjud. Bunday tadqiqotlar o‘zbek tilining yozma me’yorlarini takomillashtirish va raqamli til texnologiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, o‘zbek tili punktuatsiyasi yozma nutqning grammatik, mazmuniy va intonatsion tuzilishini ifodalashga xizmat qiluvchi muhim tilshunoslik tizimi hisoblanadi. Uning shakllanishi o‘zbek yozuv madaniyati, adabiy til taraqqiyoti, matbuot va ta’lim tizimining rivojlanishi bilan bog‘liq holda kechgan. Punktuatsiyaning sintaktik, mazmuniy va intonatsion tamoyillari tinish belgilarining qo‘llanilishida asosiy ilmiy mezon vazifasini bajaradi. Ushbu tamoyillar o‘zaro uyg‘un holda yozma nutqning aniqligi, izchilligi va ta’sirchanligini ta’minlaydi. Tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llash yozma savodxonlikni oshirish, nutq madaniyatini rivojlantirish, ilmiy va rasmiy matnlarning mazmunini aniq ifodalash hamda adabiy til me’yorlarini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

2. O‘zbek tilida tinish belgilarining turlari, vazifalari va yozma nutqdagi ahamiyati

O‘zbek tilida tinish belgilari yozma nutqning mazmuniy aniqligini, grammatik izchilligini va uslubiy ravonligini ta’minlovchi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Tinish belgilari yordamida gaplarning chegaralari belgilanadi, fikrning tugallanganligi yoki davomiyligi ko‘rsatiladi, sintaktik birliklar o‘rtasidagi munosabatlar ifodalanadi hamda muallifning kommunikativ maqsadi o‘quvchiga yetkaziladi. Tilshunoslikda tinish belgilarining qo‘llanish qonuniyatlarini o‘rganuvchi bo‘lim punktuatsiya deb ataladi. Punktuatsiya yozma adabiy tilning tarkibiy qismi bo‘lib, u orfografiya, sintaksis, uslubiyat va nutq madaniyati bilan uzviy bog‘liqdir. Tinish belgilaridan to‘g‘ri foydalanish yozma matnning mazmunini aniq ifodalash, fikrlar o‘rtasidagi mantiqiy munosabatlarni belgilash va axborotni tushunarli shaklda yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yozma nutq insonlar o‘rtasidagi axborot almashinuvining muhim shakllaridan biri bo‘lib, unda fikrning to‘g‘ri ifodalanishi nafaqat so‘zlarning tanlanishi va grammatik qurilishiga, balki tinish belgilarining o‘rinli qo‘llanilishiga ham bog‘liq. Og‘zaki nutqda so‘zlovchi o‘z fikrini ohang, urg‘u, pauza, nutq sur’ati va hissiy ifoda orqali yetkazadi. Yozma nutqda esa mazkur vositalarning ayrim vazifalarini tinish belgilari bajaradi. Masalan, nuqta fikrning tugallanganligini, so‘roq belgisi savol mazmunini, undov belgisi esa kuchli hissiy munosabatni bildiradi. Vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta va tire kabi belgilar gap tarkibidagi sintaktik birliklar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashtiradi. Shu jihatdan tinish belgilari yozma nutqning grammatik va mazmuniy tashkil etilishida muhim vosita hisoblanadi.

O‘zbek tilida an’anaviy ravishda o‘nta asosiy tinish belgisi farqlanadi. Bular nuqta, vergul, so‘roq belgisi, undov belgisi, ikki nuqta, nuqtali vergul, tire, ko‘p nuqta, qavs va qo‘shtirnoqdan iborat. Mazkur belgilar vazifasi, qo‘llanish o‘rni va grammatik xususiyatlariga ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Ayrim tinish belgilari asosan gap oxirida qo‘llanib, fikrning tugallanganligini bildirsa, boshqalari gap tarkibidagi bo‘laklar yoki sintaktik birliklarni ajratish uchun ishlatiladi. Shuningdek, ba’zi belgilar matnda qo‘shimcha izohlarni, ko‘chirma gaplarni yoki alohida mazmuniy birliklarni ko‘rsatishga xizmat qiladi. Tinish belgilarining bunday vazifaviy xilma-xilligi yozma nutqning murakkab grammatik va mazmuniy tuzilishini aniq ifodalash imkonini beradi.

O‘zbek tilida eng ko‘p qo‘llaniladigan tinish belgilaridan biri nuqta hisoblanadi. Nuqta asosan darak gaplar oxirida qo‘llanib, fikrning tugallanganligini bildiradi. Masalan, «O‘zbekiston mustaqil davlatdir» gapida nuqta xabarning yakunlanganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, nuqta kuchli hissiy ohangsiz aytilgan ayrim buyruq va istak gaplar oxirida ham ishlatilishi mumkin. Masalan, «Topshiriqni belgilangan muddatda bajaring» gapida nuqta buyruq mazmunidagi fikrning tinch ohang bilan ifodalanganligini bildiradi. Nuqta yozma nutqda gaplar chegarasini belgilash, matnning mantiqiy tuzilishini shakllantirish va fikrlarni izchil bayon etishda muhim ahamiyatga ega.

Nuqtaning yozma nutqdagi vazifasi faqat gapni tugallash bilan cheklanmaydi. U ayrim qisqartmalar tarkibida ham qo‘llanadi. Masalan, «prof.», «dots.» kabi qisqartmalarda nuqta so‘zning qisqartirilganligini bildiradi. Biroq barcha qisqartmalar ham nuqta bilan yozilmaydi. Masalan, BMT, OTM kabi bosh

harflardan tuzilgan qisqartmalarda nuqta qo‘yilmaydi. Shuning uchun nuqtaning qo‘llanishida grammatik vazifa bilan bir qatorda imloviy me’yorlar ham hisobga olinadi. Nuqtaning to‘g‘ri ishlatilishi matnning tuzilishini aniqlashtirish va yozma nutqda fikrlar chegarasini belgilashga xizmat qiladi.

O‘zbek tili punktuatsiyasida vergul eng faol ishlatiladigan tinish belgilaridan biridir. Vergul gap tarkibidagi uyushiq bo‘laklarni ajratish, undalmalarni va kirish birliklarni chegaralash, ajratilgan bo‘laklarni ko‘rsatish hamda ayrim qo‘shma gap qismlarini bir-biridan ajratish uchun qo‘llanadi. Masalan, «Talabalar tarix, adabiyot, falsafa va tilshunoslik fanlarini o‘rganadilar» gapida vergul uyushiq bo‘laklarni ajratib turadi. «Aziz talabalar, bugungi mashg‘ulotimizni boshlaymiz» gapida esa vergul undalmani gapning asosiy qismidan ajratadi. «Albatta, ilm olish inson kamolotining muhim shartidir» gapida vergul kirish so‘zning chegarasini ko‘rsatadi.

Vergulning asosiy vazifalaridan biri gapning grammatik tuzilishini aniqlashtirishdir. Ayrim hollarda vergulning qo‘yilishi yoki qo‘yilmasligi gapning mazmuniga ta’sir qilishi mumkin. Masalan, «Keling, talabalar, mashg‘ulotni boshlaymiz» gapida «talabalar» so‘zi undalma vazifasida kelgan va ikki tomondan vergul bilan ajratilgan. Bunday tinish belgilarisiz gapning sintaktik tuzilishini anglash qiyinlashishi mumkin. Shu sababli verguldan foydalanishda faqat pauzaga emas, balki gapning grammatik qurilishi va mazmuniy munosabatlariga ham e’tibor berish zarur.

O‘zbek tilida so‘roq belgisi so‘roq mazmunini ifodalovchi gaplar oxirida qo‘llanadi. Ushbu belgi yozma nutqda savolning mavjudligini ko‘rsatib, gapning kommunikativ maqsadini aniqlashtiradi. Masalan, «O‘zbekiston Respublikasi qachon mustaqillikka erishgan?» gapida so‘roq belgisi savol mazmunini bildiradi. So‘roq gaplar so‘roq olmoshlari, so‘roq yuklamalari yoki so‘roq ohangi yordamida shakllanishi mumkin. So‘roq belgisi bunday gaplarning yozma ifodasida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, ilmiy va ta’limiy matnlarda savollarni aniq ifodalash, muhokama uchun masalalarni belgilash va o‘quvchi e’tiborini muayyan muammoga qaratishda so‘roq belgisi muhim vazifani bajaradi.

Undov belgisi kuchli hissiy munosabat, hayrat, quvonch, afsus, buyruq, chaqiriq va boshqa emotsional holatlarni ifodalovchi gaplar oxirida qo‘llanadi. Masalan, «Vatanimiz ravnaq topsin!» gapida undov belgisi kuchli istak va hissiy munosabatni bildiradi. «Qanday go‘zal manzara!» gapida esa hayrat mazmuni ifodalangan. Undov belgisi badiiy, publitsistik va ayrim rasmiy-tantanali matnlarda ta’sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi. Biroq ilmiy va rasmiy uslubda undov belgisidan me’yoridan ortiq foydalanish matnning xolisligi va uslubiy aniqligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli uning qo‘llanishi matnning kommunikativ maqsadi va uslubiy xususiyatlariga mos bo‘lishi lozim.

O‘zbek tili punktuatsiyasida ikki nuqta izohlash, sanash va mazmunni ochib berish munosabatlarini ifodalash uchun ishlatiladi. Ikki nuqta ko‘pincha umumlashtiruvchi so‘zdan keyin uyushiq bo‘laklar kelganda, bog‘lovchisiz qo‘shma gapning keyingi qismi oldingi fikrni izohlaganda yoki muallif gapidan keyin ko‘chirma gap keltirilganda qo‘llanadi. Masalan, «Universitetda quyidagi fanlar o‘qitiladi: tarix, falsafa, sotsiologiya va pedagogika» gapida ikki nuqta

sanash munosabatini ifodalaydi. «Bir haqiqatni unutmaslik kerak: bilim inson taraqqiyotining asosidir» gapida esa keyingi qism oldingi fikrning mazmunini ochib beradi.

Ikki nuqtaning yozma nutqdagi ahamiyati fikrlar o‘rtasidagi izohlovchi munosabatlarni aniq ko‘rsatish bilan belgilanadi. Ayniqsa, ilmiy matnlarda ta’rif, tasnif, dalil va misollarni keltirish jarayonida ushbu belgi faol qo‘llanadi. Masalan, muayyan tushunchaning tarkibiy qismlari sanab o‘tilganda ikki nuqta ularni umumlashtiruvchi fikrdan ajratadi. Bu esa ilmiy bayonning mantiqiy izchilligini ta’minlaydi va o‘quvchiga ma’lumotlarni tizimli qabul qilish imkonini beradi.

Nuqtali vergul mazmunan bog‘langan, biroq nisbatan mustaqil yoki tarkiban murakkab sintaktik birliklarni ajratish uchun ishlatiladi. Ushbu belgi vergulga nisbatan kuchliroq, nuqtaga nisbatan esa kuchsizroq ajratish vazifasini bajaradi. Nuqtali vergul, ayniqsa, tarkibida vergullar mavjud bo‘lgan murakkab sanash birliklarini ajratishda qulay hisoblanadi. Masalan, «Tadqiqotning birinchi bosqichida manbalar yig‘ildi, tasniflandi; ikkinchi bosqichida ular qiyosiy tahlil qilindi; uchinchi bosqichida esa ilmiy xulosalar ishlab chiqildi» gapida nuqtali vergul mazmunan bog‘langan yirik sintaktik qismlarni ajratadi. Ushbu belgi murakkab fikrlarning yozma ifodasini tartibga solishda muhim ahamiyatga ega.

O‘zbek tilida tire turli grammatik va mazmuniy vazifalarni bajaradigan tinish belgilaridan biridir. Tire ega va ot kesim o‘rtasida muayyan sharoitlarda, izohlovchi bo‘laklarni ajratishda, bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari o‘rtasidagi ayrim munosabatlarni ifodalashda hamda dialoglarda qo‘llanadi. Masalan, «Bilim — insonning eng katta boyligi» gapida tire ega va ot kesim o‘rtasida ishlatilgan. «Mehnat qildi — natijaga erishdi» gapida esa tire natijaviy munosabatni ta’kidlaydi. Dialoglarda tire suhbat ishtirokchilarining nutqini ajratishga xizmat qiladi.

Tire va defis bir-biridan farqlanishi lozim. Tire punktuatsion belgi bo‘lib, gapning sintaktik tuzilishi va mazmuniy munosabatlarini ifodalaydi. Defis esa asosan imloviy belgi hisoblanib, ayrim juft, takroriy va murakkab so‘zlarni yozishda qo‘llanadi. Masalan, «ota-ona», «ilmiy-amaliy», «tez-tez» kabi birliklarda defis ishlatiladi. «Ona tili — millatning ma’naviy boyligi» gapida esa tire qo‘llanadi. Ushbu ikki belgining vazifalarini farqlash yozma savodxonlikning muhim talablaridan biridir.

Ko‘p nuqta yozma nutqda fikrning tugallanmaganligi, nutqdagi uzilish, ikkilanish yoki matnning muayyan qismi tushirib qoldirilganligini ifodalaydi. Masalan, «Agar imkoniyat bo‘lganida...» gapida ko‘p nuqta fikrning tugallanmaganligini bildiradi. Badiiy matnlarda ushbu belgi qahramonning ruhiy holati, hayajoni yoki ikkilanishini ifodalashda qo‘llanishi mumkin. Shuningdek, ilmiy va publitsistik matnlarda iqtibosning ayrim qismlari tushirib qoldirilganligini ko‘rsatish uchun ham ko‘p nuqtadan foydalaniladi. Biroq bunday holatda iqtibos mazmunining buzilmasligi va manbaning to‘g‘ri ko‘rsatilishi muhim hisoblanadi.

Qavs gap yoki matn tarkibidagi qo‘shimcha izoh, aniqlashtirish va yordamchi ma’lumotlarni ajratish uchun ishlatiladi. Masalan, «Alisher Navoiy (1441–1501) o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandasidir» gapida qavs tarixiy shaxsning yashagan yillarini ko‘rsatadi. Qavs ilmiy matnlarda atamalarning

izohi, qisqartmalarning to‘liq shakli, sanalar, raqamlar va boshqa qo‘shimcha ma’lumotlarni berishda faol qo‘llanadi. Ushbu belgi asosiy fikrning izchilligini buzmagan holda zarur ma’lumotlarni kiritish imkonini beradi. Shu sababli qavs ilmiy, rasmiy va o‘quv-uslubiy matnlarda muhim ahamiyatga ega.

Qo‘shtirnoq ko‘chirma gap, iqtibos, ayrim nomlar va alohida ma’noda qo‘llangan so‘zlarni ajratish uchun ishlatiladi. Masalan, «O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi» birikmasida hujjat nomi odatda qo‘shtirnoqsiz yoziladi, «O‘zbekiston tarixi» nomli kitobda esa asar nomi qo‘shtirnoq bilan ajratilishi mumkin. Qo‘shtirnoq, ayniqsa, ilmiy tadqiqotlarda boshqa mualliflarning fikrlarini aynan keltirish, matndan olingan parchalarni ajratish va muayyan tushunchaning shartli yoki ko‘chma ma’noda qo‘llanganligini ko‘rsatishda muhimdir. Iqtibos keltirishda qo‘shtirnoqdan to‘g‘ri foydalanish akademik halollik va ilmiy madaniyat talablaridan biri hisoblanadi.

O‘zbek tilida tinish belgilarining vazifalarini ularning gapdagi o‘rniga ko‘ra ham tasniflash mumkin. Ayrim belgilar asosan gap oxirida qo‘llanib, fikrning tugallanganligi va kommunikativ maqsadini bildiradi. Bunday belgilar qatoriga nuqta, so‘roq belgisi va undov belgisi kiradi. Boshqa belgilar gap ichidagi sintaktik birliklarni ajratish yoki ular o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta va tire shular jumlasidandir. Qavs va qo‘shtirnoq esa ko‘pincha muayyan birliklarni ikki tomondan chegaralash vazifasini bajaradi. Biroq mazkur tasnif shartli bo‘lib, ayrim tinish belgilari matnda bir necha vazifani bajarishi mumkin.

Tinish belgilarining yozma nutqdagi asosiy vazifalaridan biri grammatik munosabatlarni ifodalashdir. Gap tarkibidagi uyushiq bo‘laklar, ajratilgan bo‘laklar, undalmalar, kirish birliklar va qo‘shma gap qismlari muayyan sintaktik qonuniyatlar asosida shakllanadi. Tinish belgilari ushbu birliklarning chegaralarini ko‘rsatish orqali gapning grammatik tuzilishini aniqlashtiradi. A. G‘ulomov va M. Asqarovaning «Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis» asarida sodda va qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi, sintaktik birliklar o‘rtasidagi munosabatlar hamda gap qurilishining asosiy xususiyatlari yoritilgan. Ushbu nazariy ma’lumotlar tinish belgilarining sintaktik vazifalarini tushuntirishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi[21]. Tinish belgilarining ikkinchi muhim vazifasi yozma nutqning mazmuniy aniqligini ta’minlashdan iborat. Ayrim gaplarda tinish belgisining o‘zgarishi mazmunning boshqacha talqin qilinishiga olib kelishi mumkin. Masalan, «Keling, o‘qiymiz» gapida vergul murojaat mazmunini ajratib ko‘rsatadi. «Keling o‘qiymiz» shakli esa punktuatsion jihatdan me’yoriy emas va fikrning sintaktik tuzilishini noaniq ifodalaydi. Shunday ekan, tinish belgilarining to‘g‘ri qo‘llanilishi yozma axborotning mazmunini aniq yetkazish va noto‘g‘ri talqinlarning oldini olishda muhimdir.

Tinish belgilari yozma nutqning intonatsion xususiyatlarini ifodalashda ham ishtirok etadi. Og‘zaki nutqda so‘zlovchining hissiy munosabati, fikrning ta’kidlanishi va kommunikativ maqsadi turli ohanglar orqali namoyon bo‘ladi. Yozma nutqda esa bu xususiyatlarning ayrimlari so‘roq, undov, ko‘p nuqta va

[21] G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.

boshqa belgilar yordamida koʻrsatiladi. Masalan, «Siz bugun kelasiz» gapida xabar mazmuni ifodalangan boʻlsa, «Siz bugun kelasiz?» gapida soʻroq ohangi, «Siz bugun kelasiz!» gapida esa kuchli ta'kid yoki hissiy munosabat ifodalanishi mumkin. Ushbu misollar tinish belgilarining matn mazmunini anglashda muhim rol oʻynashini koʻrsatadi.

Oʻzbek tilida tinish belgilarining qoʻllanilishi sintaktik, mazmuniy va intonatsion tamoyillarga asoslanadi. Sintaktik tamoyil gapning grammatik qurilishi va sintaktik birliklar oʻrtasidagi munosabatlarni hisobga oladi. Mazmuniy tamoyil fikrlar oʻrtasidagi mantiqiy bogʻlanish, izohlash, sabab, natija va boshqa semantik munosabatlarga asoslanadi. Intonatsion tamoyil esa nutq ohangi, pauza va hissiy ifodalanish xususiyatlarini e'tiborga oladi. Mazkur tamoyillar oʻzaro bogʻliq boʻlib, tinish belgilarining toʻgʻri qoʻllanilishida birgalikda namoyon boʻladi. Shu sababli punktuatsiya qoidalarini oʻrganishda faqat belgilar nomi va vazifalarini yodlash emas, balki gapning grammatik va mazmuniy tuzilishini tahlil qilish ham zarur.

Oʻzbek tili punktuatsiyasining ilmiy asoslarini oʻrganishda zamonaviy adabiy til grammatikasiga oid tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega. A. Nurmonov, N. Mahmudov, A. Sobirov va boshqa tilshunoslarning «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» darsligida adabiy tilning grammatik qurilishi, sintaktik birliklar va ularning oʻzaro munosabatlari yoritilgan. Ushbu nazariy qarashlar tinish belgilarining qoʻllanilishida grammatik tuzilish va mazmuniy munosabatlarning ahamiyatini tushunishga yordam beradi[22]. Tinish belgilarining yozma nutqdagi ahamiyati turli funksional uslublarda oʻziga xos tarzda namoyon boʻladi. Ilmiy uslubda punktuatsiya fikrning mantiqiy izchilligini ta'minlash, murakkab tushunchalar oʻrtasidagi munosabatlarni ifodalash va ilmiy xulosalarni aniq bayon etishda muhim vosita hisoblanadi. Rasmiy uslubda tinish belgilarining toʻgʻri qoʻllanilishi hujjatlar mazmunining bir xil talqin qilinishiga xizmat qiladi. Publitsistik uslubda esa tinish belgilari axborotni ta'sirchan va tushunarli yetkazishga yordam beradi. Badiiy uslubda ular muallif nutqining ohangi, qahramonlarning hissiy holati va dialoglarning tabiiyligini ifodalashda muhim oʻrin tutadi.

Ayniqsa, ilmiy matnlarda tinish belgilaridan toʻgʻri foydalanish ilmiy bayonning aniqligi va ishonchliligini oshiradi. Ilmiy maqola, dissertatsiya, monografiya, darslik va oʻquv qoʻllanmalarda murakkab sintaktik qurilmalar, ta'riflar, tasniflar va izohlar koʻp uchraydi. Bunday matnlarda vergul, ikki nuqta, nuqtali vergul, tire va qavs kabi belgilar ma'lumotlarni tizimli bayon etish imkonini beradi. Tinish belgilarining notoʻgʻri qoʻllanilishi esa ilmiy fikrning mazmunini noaniqlashtirishi yoki tushunchalar oʻrtasidagi munosabatlarni buzishi mumkin. Shu sababli ilmiy yozuv madaniyatida punktuatsion savodxonlik muhim mezonlardan biri hisoblanadi.

Rasmiy hujjatlarda tinish belgilarining oʻrni yanada mas'uliyatli hisoblanadi. Buyruq, farmoyish, qaror, shartnoma, bayonnoma va boshqa hujjatlarda fikrning aniq ifodalanishi huquqiy va tashkiliy munosabatlarning toʻgʻri tushunilishiga

[22] Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A. va boshq. Hozirgi oʻzbek adabiy tili: darslik. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2010.

xizmat qiladi. Masalan, sanash munosabatlarida vergul va nuqtali verguldan o‘rinli foydalanish hujjat bandlarini aniqlashtiradi. Ikki nuqta esa izoh yoki ro‘yxat keltirilishidan oldin qo‘llanib, matnning tarkibiy tuzilishini tartibga soladi. Rasmiy matnlarda tinish belgilarining noto‘g‘ri ishlatilishi ayrim hollarda hujjat mazmunining turlicha talqin qilinishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Badiiy adabiyotda tinish belgilari grammatik vazifalar bilan bir qatorda uslubiy va ekspressiv imkoniyatlarga ham ega. Yozuvchi qahramonlarning ruhiy holatini, nutqidagi uzilishlarni, hayajon yoki ikkilanishni ko‘rsatishda ko‘p nuqta, undov belgisi va tire kabi vositalardan foydalanadi. Dialoglarda tire suhbat ishtirokchilarining nutqini ajratib, voqealar rivojini tushunarli ifodalashga yordam beradi. Biroq badiiy matnda tinish belgilarining uslubiy qo‘llanilishi ham tilning umumiy grammatik va punktuatsion qonuniyatlari bilan bog‘liq bo‘ladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi tinish belgilarining qo‘llanish doirasini yanada kengaytirmoqda. Elektron hujjatlar, internet nashrlari, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli yozishmalarda punktuatsion vositalardan turli maqsadlarda foydalaniladi. Ayrim norasmiy yozishmalarda tinish belgilarining tushirib qoldirilishi yoki takroriy ishlatilishi kuzatiladi. Bunday holatlar raqamli kommunikatsiyaning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettirsa-da, ilmiy, rasmiy va ta’limiy matnlarda adabiy tilning punktuatsion me’yorlariga rioya qilish zarurati saqlanib qoladi.

Ta’lim jarayonida tinish belgilarining turlari va vazifalarini o‘rganish o‘quvchi hamda talabalarning yozma savodxonligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Punktuatsiya qoidalarini o‘zlashtirish orqali ular gaplarning grammatik tuzilishini to‘g‘ri anglash, fikrlarni mantiqiy izchillikda bayon etish va yozma nutqda uslubiy aniqlikka erishish ko‘nikmalarini shakllantiradilar. Ayniqsa, diktant, bayon, insho, referat, kurs ishi va boshqa yozma topshiriqlarni bajarishda tinish belgilarining to‘g‘ri qo‘llanilishi muhim hisoblanadi. Punktuatsion savodxonlikni oshirish uchun nazariy qoidalarni amaliy misollar, sintaktik tahlil va matn ustida ishlash mashqlari bilan uyg‘unlashtirish lozim.

Umuman olganda, o‘zbek tilida tinish belgilari yozma nutqning grammatik, mazmuniy va intonatsion tuzilishini ifodalovchi muhim grafik vositalar hisoblanadi. Nuqta, vergul, so‘roq belgisi, undov belgisi, ikki nuqta, nuqtali vergul, tire, ko‘p nuqta, qavs va qo‘shtirnoq o‘ziga xos vazifalarni bajarib, yozma matnning aniqligi, izchilligi va ta’sirchanligini ta’minlaydi. Tinish belgilaridan to‘g‘ri foydalanish fikrning mazmunini aniq yetkazish, sintaktik munosabatlarni belgilash, nutq madaniyatini rivojlantirish va adabiy til me’yorlarini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli punktuatsiya qoidalarini chuqur o‘rganish va ularni amaliy yozma nutqda to‘g‘ri qo‘llash har bir savodli shaxsning muhim til kompetensiyalaridan biri hisoblanadi.

3. Gap tarkibida tinish belgilarining qo‘llanilishi va ularning grammatik-uslubiy xususiyatlari

O‘zbek tilida tinish belgilarining gap tarkibida qo‘llanilishi yozma nutqning grammatik tuzilishini, mazmuniy izchilligini va uslubiy ta’sirchanligini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Tinish belgilari gapning sintaktik qurilishini aniqlashtirish, uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi munosabatlarni ko‘rsatish, fikrning mantiqiy chegaralarini belgilash hamda muallifning kommunikativ maqsadini ifodalashga xizmat qiladi. Og‘zaki nutqda fikrning mazmuni, so‘zlovchining munosabati va gap bo‘laklari o‘rtasidagi bog‘lanishlar intonatsiya, urg‘u, pauza va nutq sur’ati orqali namoyon bo‘lsa, yozma nutqda bu xususiyatlarning ayrimlari tinish belgilari yordamida ifodalanadi. Shu sababli punktuatsiya yozma nutqning grammatik va uslubiy jihatdan to‘g‘ri shakllanishida muhim o‘rin tutadi.

Gap tarkibida tinish belgilarining qo‘llanilishi, avvalo, uning sintaktik tuzilishiga bog‘liq. O‘zbek tilida gaplar tuzilishiga ko‘ra sodda va qo‘shma gaplarga, ifoda maqsadiga ko‘ra esa darak, so‘roq, buyruq va istak gaplarga ajratiladi. Shuningdek, gap tarkibida uyushiq bo‘laklar, ajratilgan bo‘laklar, undalmalar, kirish so‘zlar, kiritma konstruksiyalar va boshqa sintaktik birliklar ishtirok etishi mumkin. Mazkur birliklarning grammatik xususiyatlari va gapdagi vazifalari tinish belgilarining qo‘llanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tinish belgilarini to‘g‘ri ishlatish uchun gapning grammatik asosini aniqlash, uning tarkibiy qismlarini farqlash va ular o‘rtasidagi mazmuniy munosabatlarni tushunish zarur.

O‘zbek tilida gap tarkibida eng faol qo‘llaniladigan tinish belgilaridan biri vergul hisoblanadi. Vergul sodda gap tarkibidagi uyushiq bo‘laklarni ajratish, undalmalarni chegaralash, kirish birliklarni ko‘rsatish, ajratilgan bo‘laklarni belgilash va qo‘shma gap qismlarini bir-biridan ajratish kabi vazifalarni bajaradi. Masalan, «Talabalar tarix, adabiyot, falsafa va huquqshunoslik fanlarini o‘rganadilar» gapida vergul uyushiq to‘ldiruvchilarni ajratish uchun qo‘llangan. Ushbu gapda sanab o‘tilgan fan nomlari bir xil sintaktik vazifani bajarib, umumiy kesimga bog‘langan. Vergul ularning o‘zaro teng munosabatda ekanligini ko‘rsatadi va sanash ohangini yozma shaklda ifodalashga yordam beradi.

Uyushiq bo‘laklar ishtirok etgan gaplarda tinish belgilarining qo‘llanilishi bog‘lovchilarning mavjudligi yoki yo‘qligiga ham bog‘liq. Agar uyushiq bo‘laklar bog‘lovchisiz sanash ohangi orqali biriksa, ular orasiga odatda vergul qo‘yiladi. Masalan, «Kutubxonada tarixiy, ilmiy, badiiy adabiyotlar mavjud» gapida uyushiq aniqlovchilar vergul bilan ajratilgan. Agar uyushiq bo‘laklar yakka holda qo‘llangan «va», «hamda» kabi biriktiruv bog‘lovchilari orqali bog‘lansa, odatda ularning orasiga vergul qo‘yilmaydi. Masalan, «Talabalar kitob va daftar sotib oldilar» gapida ikki uyushiq to‘ldiruvchi «va» bog‘lovchisi orqali birikkan. Biroq takroriy bog‘lovchilar ishtirok etgan uyushiq bo‘laklarda punktuatsion holat boshqacha bo‘lishi mumkin. «Talabalar ham tarixni, ham adabiyotni chuqur o‘rganadilar» gapida vergul takroriy bog‘lovchi bilan bog‘langan uyushiq bo‘laklarni ajratadi.

Gap tarkibida undalmalar ishtirok etganda ham tinish belgilarining qo‘llanilishi muhim ahamiyatga ega. Undalma so‘zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki predmetni bildiruvchi sintaktik birlik bo‘lib, gapning boshqa bo‘laklari

bilan odatdagi grammatik bog‘lanishga kirishmaydi. Undalma gap boshida, o‘rtasida yoki oxirida kelishi mumkin. Uning joylashuviga qarab vergul yoki kuchli hissiy munosabat mavjud bo‘lganda undov belgisi qo‘llanadi. Masalan, «Aziz talabalar, bugungi mashg‘ulotimizni boshlaymiz» gapida undalma gap boshida kelib, vergul bilan ajratilgan. «Bugun, aziz do‘stlar, muhim masalani muhokama qilamiz» gapida undalma gap o‘rtasida kelgani sababli ikki tomondan vergul bilan chegaralangan. «Sizlarga muvaffaqiyat tilayman, yoshlar!» gapida esa undalma gap oxirida joylashgan.

Undalmalarning punktuatsion xususiyatlari ularning uslubiy vazifalari bilan ham bog‘liq. Rasmiy nutqda undalmalar murojaatning aniq va hurmatli ifodalanishiga xizmat qilsa, badiiy va publitsistik matnlarda ular hissiy ta’sirchanlikni kuchaytirishi mumkin. Masalan, «Aziz yurtdoshlar!» shaklidagi murojaatda undov belgisi tantanavorlik va kuchli hissiy munosabatni ifodalaydi. «Hurmatli hamkasblar, yig‘ilish kun tartibidagi masalalarni ko‘rib chiqamiz» gapida esa vergul rasmiy murojaatni gapning asosiy mazmunidan ajratadi. Demak, undalmalarda tinish belgilarining qo‘llanilishi sintaktik vazifa bilan bir qatorda kommunikativ va uslubiy xususiyatlarga ham ega.

Gap tarkibida kirish so‘zlar va kirish birikmalarni ajratishda ham tinish belgilaridan foydalaniladi. Kirish birliklar so‘zlovchining bayon etilayotgan fikrga munosabatini, uning ishonchlilik darajasini, fikrlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni yoki axborot manbasini ifodalashi mumkin. Masalan, «Albatta, ilm olish inson kamolotining muhim shartidir» gapida «albatta» so‘zi ishonch ma’nosini bildiruvchi kirish so‘z hisoblanadi. «Demak, tadqiqot natijalari ilgari surilgan fikrni tasdiqlaydi» gapida esa «demak» so‘zi xulosa munosabatini ifodalaydi. Bunday birliklar gap boshida kelsa, odatda ulardan keyin vergul qo‘yiladi. Gap o‘rtasida kelgan kirish birliklar ikki tomondan vergul bilan ajratiladi. Masalan, «Bu masala, shubhasiz, ilmiy jihatdan muhim ahamiyatga ega».

Kirish birliklarning grammatik xususiyati shundaki, ular gapning asosiy bo‘laklari bilan bevosita sintaktik munosabatga kirishmaydi. Shu sababli ular gap tarkibidan olib tashlanganda asosiy grammatik tuzilish odatda saqlanib qoladi. Biroq kirish birliklarning olib tashlanishi gapning uslubiy va modal mazmuniga ta’sir qilishi mumkin. Masalan, «Ehtimol, ertaga ilmiy anjuman boshlanar» gapida «ehtimol» so‘zi taxmin ma’nosini ifodalaydi. Ushbu birlik olib tashlansa, gapning asosiy grammatik tuzilishi saqlanadi, ammo so‘zlovchining voqeaga munosabati o‘zgaradi. Demak, kirish birliklarni ajratishda qo‘llanadigan vergul nafaqat grammatik chegarani belgilaydi, balki modal ma’noning to‘g‘ri anglashilishiga ham yordam beradi.

O‘zbek tilida ajratilgan bo‘laklar ishtirok etgan gaplarda tinish belgilarining qo‘llanilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Ajratilgan bo‘laklar gapning muayyan bo‘lagini izohlash, aniqlashtirish yoki uning ma’nosini ta’kidlash uchun ishlatiladi. Ular odatda o‘ziga xos intonatsiya bilan talaffuz qilinadi va yozuvda vergul yoki ayrim hollarda tire bilan ajratiladi. Masalan, «Alisher Navoiy, buyuk mutafakkir va shoir, o‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan» gapida ajratilgan izohlovchi bo‘lak ikki tomondan vergul bilan chegaralangan. Bu yerda «buyuk

mutafakkir va shoir» birikmasi Alisher Navoiy haqidagi qo‘shimcha ma’lumotni ifodalaydi.

Ajratilgan bo‘laklarning uslubiy vazifasi gap mazmunini aniqlashtirish va muhim axborotni ta’kidlashdan iborat. Ilmiy matnlarda bunday birliklar tushunchalarni izohlash, tarixiy shaxslar, voqealar yoki hodisalarga qo‘shimcha tavsif berish uchun ishlatiladi. Badiiy matnlarda esa ular tasvirning ta’sirchanligini oshirishi mumkin. Masalan, «U, uzoq yillar davomida ilmiy izlanishlar olib borgan tajribali olim, yangi tadqiqot natijalarini e’lon qildi» gapida ajratilgan izohlovchi bo‘lak shaxsning xususiyatini batafsilroq ochib beradi. Biroq bunday konstruksiyalarni me’yoridan ortiq qo‘llash gapning murakkablashishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois ajratilgan bo‘laklardan foydalanishda grammatik aniqlik va uslubiy maqsadga muvofiqlik hisobga olinishi zarur.

Gap tarkibida umumlashtiruvchi so‘z va uyushiq bo‘laklar ishtirok etganda ikki nuqta hamda tire qo‘llanishi mumkin. Umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘laklardan oldin kelib, ularning umumiy mazmunini ifodalasa, undan keyin odatda ikki nuqta qo‘yiladi. Masalan, «Universitetda quyidagi yo‘nalishlar mavjud: tarix, filologiya, pedagogika va iqtisodiyot». Ushbu gapda «quyidagi yo‘nalishlar» birikmasi sanab o‘tilayotgan birliklarni umumlashtiradi. Agar umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘laklardan keyin kelsa, ular orasida tire qo‘llanishi mumkin. Masalan, «Tarix, adabiyot, falsafa — bularning barchasi ijtimoiy-gumanitar bilimlar tizimida muhim o‘rin tutadi». Mazkur holatlarda tinish belgilarining qo‘llanilishi gapning grammatik qurilishi va mazmuniy munosabatlariga asoslanadi.

Tire gap tarkibida ega va ot kesim o‘rtasida ham muayyan grammatik sharoitlarda qo‘llanadi. Masalan, «Til — millatning ma’naviy boyligi», «Bilim — taraqqiyotning asosiy omili» kabi gaplarda tire ega va kesim o‘rtasidagi munosabatni yozma shaklda aniqlashtiradi. Bunday gaplarda kesim ot yoki otlashgan birlik bilan ifodalanib, bog‘lama qo‘llanmagan bo‘lishi mumkin. Biroq ega va kesim o‘rtasiga har doim tire qo‘yilavermaydi. Uning ishlatilishi gapning grammatik tuzilishi, kesimning ifodalanish shakli va boshqa sintaktik shartlarga bog‘liq. Shu sababli tire qo‘llanishini faqat talaffuzdagi pauza bilan izohlash to‘g‘ri emas.

Gap tarkibida qavsning qo‘llanilishi ham muhim grammatik-uslubiy vazifalarni bajaradi. Qavs asosiy fikrga qo‘shimcha izoh, aniqlashtirish, sana, atama yoki boshqa yordamchi ma’lumotlarni kiritish uchun ishlatiladi. Masalan, «Abu Rayhon Beruniy (973–1048) Sharq ilm-fani rivojiga katta hissa qo‘shgan» gapida qavs tarixiy shaxsning yashagan yillarini ko‘rsatadi. «Punktuatsiya (tinish belgilari tizimi) yozma nutqning muhim tarkibiy qismidir» gapida esa qavs ichidagi birlik atamaning mazmunini aniqlashtiradi. Bunday konstruksiyalar ilmiy va o‘quv-uslubiy matnlarda keng qo‘llanadi.

Qavsning uslubiy vazifasi asosiy fikrning mantiqiy izchilligini buzmagan holda qo‘shimcha axborot berishdan iborat. Ilmiy matnlarda qavs ichida mualliflarning ismlari, tarixiy sanalar, qisqartmalar, terminlarning muqobil shakllari va manba ma’lumotlari keltirilishi mumkin. Biroq qavs ichidagi ma’lumotlarning haddan tashqari ko‘payishi matnni murakkablashtiradi. Shuning

uchun qavsdan foydalanishda ma’lumotning zarurligi va matnning umumiy uslubiga mosligi hisobga olinishi lozim.

Qo‘shtirnoq gap tarkibida ko‘chirma gaplarni, iqtiboslarni, ayrim asar nomlarini hamda alohida ma’noda qo‘llangan so‘zlarni ajratish uchun ishlatiladi. Masalan, «O‘qituvchi: «Bilim olish muntazam mehnatni talab qiladi», — dedi» gapida qo‘shtirnoq ko‘chirma gapni ajratib turadi. Ushbu gapda ikki nuqta, vergul va tire ham o‘zaro bog‘liq punktuatsion vazifalarni bajaradi. Ikki nuqta muallif gapidan keyin ko‘chirma gap boshlanishini bildiradi, qo‘shtirnoq ko‘chirma nutqning chegarasini belgilaydi, vergul va tire esa ko‘chirma gapdan keyin muallif gapi davom etishini ko‘rsatadi.

Ko‘chirma gaplarda tinish belgilarining qo‘llanilishi gap qismlarining joylashuviga qarab o‘zgaradi. Agar muallif gapi ko‘chirma gapdan oldin kelsa, odatda undan keyin ikki nuqta qo‘yiladi. Agar ko‘chirma gap muallif gapidan oldin kelsa, tinish belgilarining joylashuvi ko‘chirma gapning ifoda maqsadiga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, ««Bugun ilmiy anjuman boshlanadi», — dedi tashkilotchi» gapida ko‘chirma gapdan keyin vergul va tire qo‘llangan. ««Anjuman qachon boshlanadi?» — deb so‘radi talaba» gapida esa so‘roq belgisi qo‘shtirnoq ichida joylashgan. Ushbu holatlar tinish belgilarining grammatik vazifalari bilan bir qatorda, gapning kommunikativ mazmunini ham ifodalashini ko‘rsatadi.

Gap tarkibida tinish belgilarining qo‘llanilishi sodda va qo‘shma gaplarning sintaktik xususiyatlari bilan bevosita bog‘liq. Sodda gaplarda tinish belgilari ko‘proq uyushiq bo‘laklar, ajratilgan bo‘laklar, undalmalar, kirish birliklar va boshqa sintaktik konstruksiyalarni ajratish uchun ishlatiladi. Qo‘shma gaplarda esa ular sodda gaplar o‘rtasidagi grammatik va mazmuniy munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, «Quyosh chiqdi, tabiat uyg‘ondi» gapida vergul bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlarini ajratadi. «Bir narsani unutmaslik kerak: ilmiy izlanish muntazam mehnatni talab qiladi» gapida ikki nuqta izohlash munosabatini ko‘rsatadi. «Mehnat qilindi — natija qo‘lga kiritildi» gapida esa tire natijaviy munosabatni ta’kidlaydi.

A.G‘ulomov va M. Asqarovaning «Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis» asarida sodda va qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi, gap bo‘laklarining o‘zaro munosabati hamda sintaktik birliklarning shakllanish xususiyatlari yoritilgan. Ushbu nazariy qarashlar tinish belgilarining gap tarkibida qo‘llanilishini grammatik jihatdan izohlashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi[23]. Tinish belgilarining grammatik xususiyatlari bilan bir qatorda, ularning uslubiy imkoniyatlari ham kengdir. Ayniqsa, badiiy va publitsistik matnlarda tinish belgilari muallifning hissiy munosabatini ifodalash, fikrni ta’kidlash, nutqning ta’sirchanligini oshirish va o‘quvchi e’tiborini muayyan mazmunga qaratish uchun ishlatiladi. Masalan, «Qanday ulug‘vor tarix!» gapida undov belgisi kuchli hissiy munosabatni bildiradi. «U uzoq o‘yladi... So‘ng qaror qabul qildi» gapida ko‘p nuqta fikrning davomiyligi va nutqdagi muayyan uzilishni ifodalashga yordam beradi. Bunday vositalar badiiy tasvirning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiradi.

[23] G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.

Ilmiy uslubda tinish belgilarining asosiy vazifasi fikrning aniqligi va mantiqiy izchilligini ta’minlashdan iborat. Ilmiy matnlarda murakkab tushunchalar, izohlar, ta’riflar va tasniflar ko‘p uchraganligi sababli vergul, ikki nuqta, nuqtali vergul, tire va qavs kabi belgilar faol ishlatiladi. Masalan, «Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: tarixiy manbalarni aniqlash, ularni tasniflash, qiyosiy tahlil qilish va ilmiy xulosalar ishlab chiqish» gapida ikki nuqta sanash munosabatini, vergullar esa uyushiq bo‘laklar o‘rtasidagi chegaralarni ifodalaydi. Bunday punktuatsion tuzilish ilmiy axborotni tizimli bayon etishga yordam beradi.

Rasmiy uslubda tinish belgilarining qo‘llanilishi hujjatlarning aniqligi va mazmuniy bir xilligini ta’minlashda muhimdir. Buyruq, qaror, bayonnoma, shartnoma va boshqa rasmiy hujjatlarda tinish belgilarining noto‘g‘ri ishlatilishi ayrim hollarda mazmunning turlicha talqin qilinishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois rasmiy matnlarda punktuatsion me’yorlarga qat’iy rioya qilish talab etiladi. Ayniqsa, murakkab sanash birliklarini ajratish, hujjat bandlarini tartibga solish va izohlarni to‘g‘ri ifodalashda tinish belgilarining o‘rni katta.

Publitsistik uslubda tinish belgilari axborotning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Gazeta va jurnal maqolalari, ommaviy axborot vositalaridagi chiqishlar hamda ijtimoiy-siyosiy mazmundagi matnlarda so‘roq va undov belgilaridan muayyan kommunikativ maqsadlarda foydalaniladi. Masalan, «Yoshlar kelajagi qanday bo‘lishi kerak?» shaklidagi sarlavha o‘quvchini muhokamaga undaydi. «Ilm — taraqqiyot kaliti!» shaklidagi ifoda esa muhim fikrni ta’kidlashga xizmat qiladi. Biroq publitsistik matnlarda ham tinish belgilarining ortiqcha qo‘llanilishi uslubiy me’yorlarning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Tinish belgilarining grammatik-uslubiy xususiyatlarini o‘rganishda gapning sintaktik qurilishi va mazmuniy tuzilishini birgalikda tahlil qilish zarur. Chunki tinish belgilarining qo‘llanilishi ko‘pincha bir necha omil bilan belgilanadi. Masalan, vergulning qo‘yilishi uyushiq bo‘laklar, kirish birliklar yoki qo‘shma gap qismlarining mavjudligiga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Tire esa grammatik munosabatni ifodalash bilan birga, ayrim hollarda fikrni ta’kidlash vazifasini ham bajaradi. Shu sababli punktuatsion qoidalarni faqat mexanik ravishda yodlash emas, balki ularning sintaktik va uslubiy asoslarini anglash muhim hisoblanadi.

A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Sobirov va boshqa tilshunoslarning «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» darsligida tilning grammatik tizimi, sintaktik birliklar va ularning mazmuniy munosabatlari yoritilgan. Ushbu nazariy ma’lumotlar gap tarkibidagi tinish belgilarining grammatik asoslarini tushuntirish va ularning uslubiy vazifalarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega[24]. Zamonaviy yozma nutqda tinish belgilarining to‘g‘ri qo‘llanilishi savodxonlik va nutq madaniyatining muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Elektron hujjatlar, ilmiy maqolalar, o‘quv materiallari, rasmiy yozishmalar va internet nashrlarida punktuatsion me’yorlarga rioya qilish axborotning aniq va tushunarli ifodalanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, ilmiy va ta’limiy matnlarda murakkab gaplarning grammatik

[24] Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: darslik. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2010.

tuzilishini to‘g‘ri ifodalash, iqtiboslarni belgilash, izohlarni ajratish va fikrlar o‘rtasidagi mantiqiy munosabatlarni ko‘rsatishda tinish belgilarining ahamiyati kattadir.

Ta’lim jarayonida gap tarkibida tinish belgilarining qo‘llanilishini o‘rgatish o‘quvchi va talabalarning sintaktik tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bunda gapning grammatik asosini aniqlash, uyushiq va ajratilgan bo‘laklarni farqlash, undalma hamda kirish birliklarni ajratish, qo‘shma gap qismlari o‘rtasidagi munosabatlarni tushunish muhim ahamiyatga ega. Amaliy mashg‘ulotlarda tinish belgilarining qo‘yilish sabablarini izohlash, noto‘g‘ri punktuatsion shakllarni tahrir qilish va bir xil grammatik qurilmaning turli uslubiy ko‘rinishlarini qiyoslash samarali usullardan hisoblanadi.

Umuman olganda, gap tarkibida tinish belgilarining qo‘llanilishi o‘zbek tilining grammatik qurilishi, sintaktik qonuniyatlari va uslubiy imkoniyatlari bilan uzviy bog‘liqdir. Vergul, tire, ikki nuqta, nuqtali vergul, qavs, qo‘shtirnoq va boshqa tinish belgilari gap tarkibidagi sintaktik birliklarni ajratish, ularning o‘zaro munosabatlarini ifodalash, fikrning mazmuniy aniqligini ta’minlash hamda nutqning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Tinish belgilarining grammatik vazifalari gapning tuzilishi bilan, uslubiy vazifalari esa muallifning kommunikativ maqsadi va matnning ifodaviy xususiyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli punktuatsiya qoidalarini chuqur o‘rganish, ularni sintaktik va mazmuniy tahlil asosida qo‘llash yozma nutq madaniyatini rivojlantirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

4. Sodda va qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilish qoidalari hamda punktuatsion me’yorlarga rioya etish masalalari

O‘zbek tilida sodda va qo‘shma gaplarda tinish belgilarining qo‘llanilishi yozma nutqning grammatik aniqligi, mazmuniy izchilligi va uslubiy ravonligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tinish belgilari gaplarning sintaktik tuzilishini ko‘rsatish, ularning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi grammatik va mazmuniy munosabatlarni ifodalash, fikrning tugallanganligi yoki davomiyligini belgilash hamda yozma nutqda kommunikativ maqsadni aniq aks ettirishga xizmat qiladi. Punktuatsion me’yorlarga rioya qilish yozma savodxonlikning asosiy talablaridan biri bo‘lib, u fikrning to‘g‘ri anglashilishi va matnning mantiqiy yaxlitligini ta’minlaydi. Ayniqsa, sodda va qo‘shma gaplarning grammatik xususiyatlarini to‘g‘ri aniqlash tinish belgilarini o‘rinli qo‘llashning muhim sharti hisoblanadi.

Tilshunoslikda sodda gap bitta predikativ markazga ega bo‘lgan sintaktik birlik sifatida tavsiflanadi. Sodda gap tarkibida ega, kesim, aniqlovchi, to‘ldiruvchi va hol kabi gap bo‘laklari ishtirok etishi mumkin. Shuningdek, unda uyushiq bo‘laklar, ajratilgan bo‘laklar, undalmalar, kirish so‘zlar va kiritma konstruksiyalar qo‘llanishi mumkin. Sodda gapning bunday tarkibiy xususiyatlari tinish belgilarining ishlatilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Gapning grammatik tuzilishi qanchalik murakkablashsa, uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi munosabatlarni aniq ko‘rsatish zarurati ham shunchalik ortadi. Shu sababli sodda gaplarda tinish

belgilarining qo‘llanilishi faqat gap oxiridagi belgilar bilan cheklanmaydi, balki uning ichki sintaktik tuzilishini ham qamrab oladi.

Sodda gaplarda tinish belgilarining qo‘llanilishi, avvalo, gapning ifoda maqsadiga bog‘liq. Darak gaplar odatda nuqta bilan tugallanadi. Masalan, «O‘zbekiston mustaqil davlatdir» gapida nuqta xabarning yakunlanganligini bildiradi. So‘roq gaplar oxirida so‘roq belgisi qo‘llanadi. Masalan, «Bugungi mashg‘ulot qachon boshlanadi?» gapida so‘roq belgisi savol mazmunini ifodalaydi. Kuchli hissiy munosabat bilan aytilgan buyruq, istak va undov gaplar oxirida undov belgisi ishlatiladi. Masalan, «Yurtimiz tinch bo‘lsin!» gapida undov belgisi istak va hissiy munosabatni bildiradi. Tinch ohangda ifodalangan buyruq gaplar esa nuqta bilan tugallanishi mumkin. Masalan, «Topshiriqni belgilangan muddatda bajaring» gapida nuqta qo‘llanadi.

Sodda gaplarda vergulning ishlatilishi ko‘pincha uyushiq bo‘laklarning mavjudligi bilan bog‘liq. Uyushiq bo‘laklar bir xil sintaktik vazifani bajarib, bir xil so‘roqqa javob bo‘ladi va umumiy grammatik birlikka bog‘lanadi. Agar ular bog‘lovchisiz sanash ohangi orqali biriksa, odatda vergul bilan ajratiladi. Masalan, «Talabalar tarix, adabiyot, falsafa va huquqshunoslik fanlarini o‘rganadilar» gapida vergul uyushiq to‘ldiruvchilar o‘rtasida qo‘llangan. Bunda oxirgi ikki uyushiq bo‘lak «va» bog‘lovchisi bilan bog‘langanligi sababli ular orasiga vergul qo‘yilmagan. Mazkur qoida yozma nutqda sanash munosabatlarini aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Uyushiq bo‘laklar takroriy bog‘lovchilar yordamida birikkanda ham tinish belgilarining qo‘llanilishida o‘ziga xos holatlar kuzatiladi. Masalan, «Talabalar ham ilmiy, ham amaliy mashg‘ulotlarda faol qatnashdilar» gapida vergul takroriy bog‘lovchilar bilan bog‘langan uyushiq aniqlovchilarni ajratadi. «U nafaqat tarixni, balki adabiyotni ham chuqur o‘rganadi» gapida esa vergul o‘zaro bog‘langan uyushiq bo‘laklar orasidagi munosabatni ko‘rsatadi. Bunday hollarda tinish belgilarining qo‘llanilishi bog‘lovchilarning turi, takrorlanishi va gapning sintaktik tuzilishiga bog‘liq.

Sodda gaplarda umumlashtiruvchi so‘z ishtirok etganda ikki nuqta va tire qo‘llanilishi mumkin. Agar umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘laklardan oldin kelsa, undan keyin odatda ikki nuqta qo‘yiladi. Masalan, «Kutubxonada quyidagi adabiyotlar mavjud: darsliklar, monografiyalar, ilmiy maqolalar va ensiklopediyalar». Ushbu gapda ikki nuqta umumlashtiruvchi birlikdan keyin sanash boshlanishini bildiradi. Agar umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘laklardan keyin kelsa, undan oldin tire ishlatilishi mumkin. Masalan, «Darsliklar, monografiyalar, ilmiy maqolalar — bularning barchasi ilmiy tadqiqot uchun muhim manbalardir». Mazkur tinish belgilari gapning mazmuniy va grammatik tuzilishini aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Sodda gaplarda undalmalarni ajratish uchun vergul va ayrim hollarda undov belgisi qo‘llanadi. Undalma nutq qaratilgan shaxs yoki predmetni bildiradi va gapning asosiy grammatik bo‘laklari bilan bevosita sintaktik munosabatga kirishmaydi. Masalan, «Hurmatli talabalar, bugungi mavzuni muhokama qilamiz» gapida undalma gap boshida kelganligi sababli undan keyin vergul qo‘yilgan. «Bugun, aziz do‘stlar, muhim masalani ko‘rib chiqamiz» gapida undalma gap

o‘rtasida joylashib, ikki tomondan vergul bilan ajratilgan. «Sizlarga muvaffaqiyat tilayman, yoshlar!» gapida esa undalma gap oxirida kelgan. Kuchli hissiy munosabat mavjud bo‘lganda undalma undov belgisi bilan ajratilishi mumkin. Masalan, «Aziz yurtdoshlar! Yurtimiz ravnaqi uchun birgalikda mehnat qilaylik».

Kirish so‘zlar va kirish birikmalar ishtirok etgan sodda gaplarda ham tinish belgilarining qo‘llanilishi muhim ahamiyatga ega. Kirish birliklar so‘zlovchining fikrga munosabatini, axborotning ishonchlilik darajasini yoki fikrlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni ifodalaydi. Masalan, «Albatta, ilm olish muntazam mehnatni talab qiladi» gapida «albatta» kirish so‘zi vergul bilan ajratilgan. «Bu masala, shubhasiz, ilmiy jihatdan muhimdir» gapida esa kirish so‘z gap o‘rtasida kelib, ikki tomondan vergul bilan chegaralangan. «Tadqiqot natijalari ijobiy bo‘ldi, demak, ilgari surilgan fikr tasdiqlandi» gapida «demak» so‘zi xulosa munosabatini ifodalaydi. Bunday birliklarni ajratishda ularning gapdagi grammatik vazifasi va mazmuniy xususiyatlari hisobga olinadi.

Ajratilgan bo‘laklar ishtirok etgan sodda gaplarda tinish belgilari izohlash va aniqlashtirish vazifasini bajaradi. Masalan, «Alisher Navoiy, buyuk shoir va mutafakkir, o‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan» gapida ajratilgan izohlovchi bo‘lak ikki tomondan vergul bilan ajratilgan. «Universitetimiz rektori, tajribali olim, ilmiy anjumanda ma’ruza qildi» gapida ham izohlovchi birlik qo‘shimcha ma’lumot beradi. Bunday konstruksiyalar ilmiy va publitsistik matnlarda shaxs, voqea yoki hodisa haqidagi axborotni kengaytirish uchun qo‘llanadi. Ularning tinish belgilari bilan to‘g‘ri ajratilishi gapning grammatik tuzilishini aniqlashtiradi.

Sodda gaplarda tire ega va ot kesim o‘rtasida muayyan grammatik sharoitlarda ishlatiladi. Masalan, «Bilim — taraqqiyotning asosiy omili», «Til — millatning ma’naviy boyligi», «Ilmiy izlanish — taraqqiyot poydevori» kabi gaplarda tire ega va kesim o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatadi. Biroq ega va kesim o‘rtasida har doim tire qo‘yilavermaydi. Tinish belgisining ishlatilishi kesimning ifodalanish shakli, bog‘lamaning mavjudligi va gapning sintaktik qurilishiga bog‘liq. Shu sababli tire qo‘llanishini faqat talaffuzdagi pauza bilan izohlash yetarli emas.

Sodda gaplarda qavs va qo‘shtirnoqning qo‘llanilishi ham o‘ziga xos grammatik-uslubiy vazifalarni bajaradi. Qavs asosiy fikrga qo‘shimcha izoh, sana, atama yoki yordamchi ma’lumotlarni kiritish uchun ishlatiladi. Masalan, «Abu Rayhon Beruniy (973–1048) jahon ilm-fani taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan» gapida qavs tarixiy shaxsning yashagan yillarini ko‘rsatadi. Qo‘shtirnoq esa ayrim asar nomlarini, iqtiboslarni va alohida ma’noda qo‘llangan so‘zlarni ajratish uchun ishlatiladi. Masalan, ««Boburnoma» asari tarixiy va adabiy manba sifatida muhim ahamiyatga ega» gapida qo‘shtirnoq asar nomini ajratib turadi.

O‘zbek tilida qo‘shma gaplar ikki yoki undan ortiq predikativ birliklarning grammatik va mazmuniy jihatdan birikishi natijasida shakllanadi. Qo‘shma gaplarning tarkibiy qismlari o‘zaro teng yoki tobe munosabatda bo‘lishi, shuningdek, bog‘lovchisiz birikishi mumkin. Shu asosda qo‘shma gaplar bog‘langan qo‘shma gaplar, ergashgan qo‘shma gaplar va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarga ajratiladi. Qo‘shma gaplarda tinish belgilarining qo‘llanilishi sodda

gaplarga nisbatan murakkabroq bo‘lib, ularning grammatik qurilishi, bog‘lovchi vositalari va mazmuniy munosabatlariga asoslanadi.

Bog‘langan qo‘shma gaplarda tarkibiy qismlar o‘zaro teng grammatik munosabatda bo‘ladi. Ular biriktiruv, zidlov, ayiruv va boshqa bog‘lovchilar yordamida birikishi mumkin. Masalan, «Bahor keldi va tabiat uyg‘ondi» gapida ikki sodda gap «va» bog‘lovchisi orqali bog‘langan. Bunday tuzilishda bog‘lovchi oldidan vergul qo‘yilmaydi. «Bahor keldi, ammo havo hali sovuq edi» gapida esa zidlov bog‘lovchisidan oldin vergul qo‘llangan. Mazkur misollar bog‘langan qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi bog‘lovchining turi va gap qismlari o‘rtasidagi munosabatga bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Bog‘langan qo‘shma gaplarda zidlov munosabatlari mavjud bo‘lganda vergul muhim vazifani bajaradi. Masalan, «Talabalar mashg‘ulotga tayyorlandilar, lekin ayrim savollar ochiq qoldi» gapida vergul «lekin» bog‘lovchisidan oldin qo‘llangan. «Tadqiqot yakunlandi, biroq ayrim masalalar qo‘shimcha o‘rganishni talab qiladi» gapida ham vergul zidlov munosabatini ko‘rsatadi. Bunday qo‘shma gaplarda tinish belgilari fikrning mantiqiy tuzilishini aniqlashtirishga yordam beradi.

Ergashgan qo‘shma gaplarda bir predikativ birlik bosh gapga tobe bo‘lib, uning muayyan bo‘lagini izohlaydi yoki butun bosh gap mazmuniga bog‘lanadi. Ergash gaplar sabab, shart, payt, maqsad, natija va boshqa mazmuniy munosabatlarni ifodalashi mumkin. Bunday gaplarda tinish belgilarining qo‘llanilishi ergash gapning bosh gapga nisbatan joylashuvi va bog‘lovchi vositalariga bog‘liq. Masalan, «Agar talaba muntazam shug‘ullansa, yuqori natijaga erishadi» gapida shart ergash gap bosh gapdan oldin kelib, vergul bilan ajratilgan. «Talaba yuqori natijaga erishdi, chunki u muntazam shug‘ullandi» gapida esa sabab munosabatini bildiruvchi ergash gap bosh gapdan keyin kelgan.

Ergashgan qo‘shma gaplarda vergulning to‘g‘ri qo‘llanilishi fikrlar o‘rtasidagi grammatik va mazmuniy munosabatlarni aniqlashtiradi. Masalan, «Ilmiy manbalar chuqur o‘rganilgani sababli, tadqiqot natijalari ishonchli bo‘ldi» gapida ergash qism sabab munosabatini ifodalaydi. «Qachonki inson bilim olishga intilsa, uning dunyoqarashi kengayadi» gapida esa payt-shart mazmuni mavjud. Bunday gaplarda tinish belgilarini qo‘llashda faqat pauza emas, balki predikativ birliklarning chegaralari va sintaktik munosabatlari ham hisobga olinadi.

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda tarkibiy qismlar bog‘lovchi vositalarsiz, asosan mazmuniy munosabat va intonatsiya yordamida birikadi. Bunday gaplarda vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta va tire kabi tinish belgilari qo‘llanishi mumkin. Tinish belgisining tanlanishi gap qismlari o‘rtasidagi mazmuniy munosabatga bog‘liq. Masalan, «Quyosh chiqdi, tabiat uyg‘ondi» gapida vergul voqealarning ketma-ketligini ifodalaydi. «Bir narsani unutmaslik kerak: bilim muntazam mehnat orqali egallanadi» gapida ikki nuqta izohlash munosabatini ko‘rsatadi. «Ko‘p mehnat qildi — maqsadiga erishdi» gapida esa tire natijaviy munosabatni ta’kidlaydi.

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda nuqtali vergul nisbatan mustaqil va tarkiban murakkab qismlarni ajratish uchun ishlatiladi. Masalan, «Tadqiqotning dastlabki bosqichida tarixiy manbalar yig‘ildi, tasniflandi; keyingi bosqichda ular qiyosiy

tahlil qilindi, umumlashtirildi» gapida nuqtali vergul mazmunan bog‘langan yirik sintaktik qismlarni ajratadi. Ushbu belgi murakkab fikrlarni tartibli bayon etish va gapning ichki tuzilishini aniqlashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda ikki nuqta keyingi qism oldingi fikrni izohlasa, aniqlashtirsa yoki uning sababini ochib bersa qo‘llanishi mumkin. Masalan, «Tadqiqot natijalari muhim xulosani ko‘rsatdi: tarixiy jarayonlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda rivojlangan». Ushbu gapda keyingi qism oldingi fikrning mazmunini ochib beradi. «Talabalar bir narsani yaxshi angladilar: ilmiy izlanish sabr va izchillikni talab qiladi» gapida ham ikki nuqta izohlash munosabatini bildiradi. Bunday konstruksiyalar ilmiy va publitsistik matnlarda faol qo‘llanadi.

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda tire qarama-qarshilik, shart, payt yoki natija kabi munosabatlarni ifodalashda ishlatilishi mumkin. Masalan, «Mehnat qilding — natijaga erishasan» gapida shart-natija munosabati mavjud. «Yillar o‘tdi — tarixiy xotira saqlanib qoldi» gapida esa qarama-qarshi mazmuniy munosabat ifodalangan. Tire bunday gaplarda sintaktik chegarani ko‘rsatish bilan birga, fikrning ta’sirchanligini oshirishga ham xizmat qiladi.

A. G‘ulomov va M. Asqarovaning «Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis» asarida sodda va qo‘shma gaplarning grammatik tuzilishi, ularning tarkibiy qismlari hamda sintaktik munosabatlari yoritilgan. Mazkur nazariy qarashlar sodda va qo‘shma gaplarda tinish belgilarining qo‘llanilishini grammatik jihatdan izohlashda muhim ilmiy asos hisoblanadi[25]. Punktuatsion me’yorlarga rioya qilish yozma nutq madaniyatining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Punktuatsion me’yorlar tinish belgilarining adabiy til qoidalariga muvofiq qo‘llanilishini nazarda tutadi. Bunday me’yorlar yozma matnning grammatik aniqligi, mazmuniy izchilligi va uslubiy ravonligini ta’minlaydi. Tinish belgilarining noto‘g‘ri qo‘llanilishi gapning mazmunini noaniqlashtirishi, fikrlar o‘rtasidagi mantiqiy munosabatlarni buzishi yoki matnning uslubiy sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli punktuatsion savodxonlik nafaqat tilshunoslik, balki umumiy yozma madaniyatning ham muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Punktuatsion me’yorlarga rioya qilishda uchta asosiy tamoyil muhim ahamiyatga ega. Bular sintaktik, mazmuniy va intonatsion tamoyillardir. Sintaktik tamoyil tinish belgilarining gapning grammatik qurilishiga muvofiq qo‘llanilishini nazarda tutadi. Mazmuniy tamoyil gap qismlari o‘rtasidagi mantiqiy munosabatlarni hisobga oladi. Intonatsion tamoyil esa nutq ohangi, pauza va hissiy ifodalanish xususiyatlariga asoslanadi. Ushbu tamoyillar bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, punktuatsion qoidalarning to‘g‘ri qo‘llanilishida birgalikda namoyon bo‘ladi. Punktuatsion xatolarning kelib chiqishiga turli omillar sabab bo‘lishi mumkin. Ulardan biri gapning sintaktik tuzilishini yetarli darajada anglamaslikdir. Masalan, uyushiq bo‘laklarni oddiy so‘z birikmalaridan farqlay olmaslik vergulning noto‘g‘ri qo‘llanilishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, kirish so‘zlarni gapning asosiy bo‘laklari bilan aralashtirish, undalmalarni ajratmaslik, qo‘shma gap qismlarining chegaralarini noto‘g‘ri belgilash va ko‘chirma gaplarda tinish belgilarini chalkashtirish keng uchraydigan xatolar

[25] G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.

jumlasidandir. Bunday xatolarni bartaraf etish uchun grammatik bilimlarni mustahkamlash va punktuatsion tahlil koʻnikmalarini rivojlantirish zarur.

Yozma nutqda tinish belgilarini faqat talaffuzdagi pauzaga asoslanib qoʻllash ham xatolarga sabab boʻlishi mumkin. Chunki ogʻzaki nutqdagi har qanday pauza punktuatsion belgi qoʻyishni talab qilmaydi. Masalan, soʻzlovchi nafas olish yoki fikrni rejalashtirish maqsadida gapning turli oʻrinlarida pauza qilishi mumkin. Biroq bunday pauzalarning barchasi grammatik chegarani bildirmaydi. Shu sababli tinish belgilarining qoʻllanilishida gapning sintaktik tuzilishi va mazmuniy munosabatlari asosiy mezon sifatida hisobga olinishi lozim. Oʻzbek tili punktuatsiyasining meʼyoriy asoslarini oʻrganishda zamonaviy adabiy til grammatikasiga oid ilmiy tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. A. Nurmonov, N. Mahmudov, A. Sobirov va boshqa tilshunoslarning «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» darsligida grammatik birliklar, sintaktik qurilmalar va ularning oʻzaro munosabatlari yoritilgan. Ushbu nazariy maʼlumotlar sodda va qoʻshma gaplarda tinish belgilarining qoʻllanish qonuniyatlarini tushuntirish hamda punktuatsion meʼyorlarni ilmiy asosda oʻrganishga xizmat qiladi[26]. Punktuatsion meʼyorlarga rioya qilish ilmiy uslubda alohida ahamiyatga ega. Ilmiy maqola, dissertatsiya, monografiya, darslik va oʻquv qoʻllanmalarda murakkab sintaktik qurilmalar, taʼriflar, tasniflar va izohlar koʻp uchraydi. Bunday matnlarda tinish belgilarining toʻgʻri qoʻllanilishi ilmiy fikrning aniq ifodalanishi, dalillarning izchil bayon etilishi va xulosalarning toʻgʻri anglashilishini taʼminlaydi. Ayniqsa, qoʻshma gaplarning murakkab tuzilishini aniqlashtirish, iqtiboslarni ajratish va ilmiy tushunchalar oʻrtasidagi munosabatlarni ifodalashda punktuatsion meʼyorlarga qatʼiy rioya qilish zarur.

Rasmiy uslubda ham tinish belgilarining toʻgʻri qoʻllanilishi muhim hisoblanadi. Buyruq, qaror, farmoyish, shartnoma, bayonnoma va boshqa rasmiy hujjatlarda punktuatsion aniqlik hujjat mazmunining toʻgʻri tushunilishiga xizmat qiladi. Tinish belgilarining notoʻgʻri ishlatilishi ayrim hollarda huquqiy yoki tashkiliy mazmundagi fikrlarning turlicha talqin qilinishiga sabab boʻlishi mumkin. Shu bois rasmiy hujjatlarni tayyorlashda gaplarning sintaktik tuzilishi, sanash birliklari, izohlar va qoʻshimcha maʼlumotlarning punktuatsion jihatdan toʻgʻri rasmiylashtirilishi talab etiladi.

Taʼlim jarayonida sodda va qoʻshma gaplarda tinish belgilarining qoʻllanish qoidalarini oʻrgatish oʻquvchi va talabalarning yozma savodxonligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bunda nazariy qoidalarni amaliy mashqlar bilan uygʻunlashtirish, gaplarning sintaktik tuzilishini tahlil qilish, tinish belgilarining qoʻyilish sabablarini izohlash va punktuatsion xatolarni aniqlashga alohida eʼtibor qaratish zarur. Masalan, oʻquvchilarga tinish belgilari tushirib qoldirilgan matnlarni berish va ularni grammatik tahlil asosida tiklash topshiriqlari punktuatsion koʻnikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi punktuatsion meʼyorlarga rioya qilish masalasini yanada dolzarb qilib qoʻymoqda. Elektron

[26] Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A. va boshq. Hozirgi oʻzbek adabiy tili: darslik. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2010.

hujjatlar, internet nashrlari, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli yozishmalarda tinish belgilaridan foydalanish shakllari xilma-xillashmoqda. Ayrim norasmiy yozishmalarda tinish belgilarining tushirib qoldirilishi yoki me’yoridan ortiq ishlatilishi kuzatiladi. Biroq ilmiy, rasmiy va ta’limiy matnlarda adabiy tilning punktuatsion qoidalariga rioya qilish zarurati saqlanib qoladi. Shu sababli raqamli savodxonlikni rivojlantirish jarayonida punktuatsion me’yorlarni o‘rgatish ham muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, sodda va qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi o‘zbek tilining grammatik qurilishi, sintaktik qonuniyatlari va mazmuniy munosabatlari bilan uzviy bog‘liqdir. Sodda gaplarda tinish belgilari asosan uyushiq bo‘laklar, undalmalar, kirish birliklar, ajratilgan bo‘laklar va boshqa sintaktik konstruksiyalarni ajratishga xizmat qilsa, qo‘shma gaplarda ular predikativ qismlar o‘rtasidagi grammatik hamda mazmuniy munosabatlarni ifodalaydi. Punktuatsion me’yorlarga rioya qilish yozma nutqning aniqligi, izchilligi va uslubiy ravonligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli tinish belgilarining qo‘llanish qoidalarini chuqur o‘rganish, ularni sintaktik va mazmuniy tahlil asosida amaliyotga tatbiq etish hamda yozma nutqda punktuatsion savodxonlikni rivojlantirish adabiy til madaniyatini yuksaltirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Muhokama uchun savollar:

1. O‘zbek tili punktuatsiyasi deganda nima tushuniladi va uning shakllanishi hamda rivojlanishiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatgan?
2. O‘zbek tilida tinish belgilarining qanday turlari mavjud va ular yozma nutqda qanday vazifalarni bajaradi?
3. Punktuatsiyaning sintaktik, mazmuniy va intonatsion tamoyillari o‘rtasida qanday o‘zaro bog‘liqlik mavjud?
4. Gap tarkibida vergul, tire, ikki nuqta va nuqtali vergulning qo‘llanilishi qanday grammatik va uslubiy xususiyatlarga ega?
5. Sodda va qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilish qoidalari qanday farqlanadi va ularning to‘g‘ri qo‘llanilishi gap mazmuniga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
6. Yozma nutqda punktuatsion me’yorlarga rioya qilish nima uchun muhim va tinish belgilarini qo‘llashda uchraydigan xatolarni qanday bartaraf etish mumkin?

Asosiy xulosalar:

1. O‘zbek tili punktuatsiyasi yozma nutqning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Uning shakllanishi va rivojlanishi o‘zbek adabiy tili, yozuv madaniyati hamda grammatik me’yorlarning takomillashuvi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, fikrning aniq, izchil va tushunarli ifodalanishiga xizmat qiladi.
2. Tinish belgilari yozma nutqda muhim grammatik va mazmuniy vazifalarni bajaradi. Nuqta, vergul, so‘roq belgisi, undov belgisi, ikki nuqta, nuqtali vergul, tire, ko‘p nuqta, qavs va qo‘shtirnoq gaplarning tuzilishini belgilash, sintaktik

birliklarni ajratish hamda fikrning kommunikativ maqsadini ifodalashda muhim ahamiyatga ega.

3. Tinish belgilarining qo‘llanilishi sintaktik, mazmuniy va intonatsion tamoyillarga asoslanadi. Ushbu tamoyillar o‘zaro bog‘liq holda gapning grammatik qurilishi, fikrlar o‘rtasidagi mantiqiy munosabatlar va nutq ohangini yozma shaklda to‘g‘ri ifodalash imkonini beradi.

4. Sodda va qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi o‘ziga xos grammatik qonuniyatlarga ega. Sodda gaplarda tinish belgilari uyushiq bo‘laklar, undalmalar, kirish birliklar va ajratilgan bo‘laklarni chegaralashga xizmat qilsa, qo‘shma gaplarda predikativ qismlar o‘rtasidagi grammatik va mazmuniy munosabatlarni ifodalaydi.

5. Punktuatsion me’yorlarga rioya qilish yozma savodxonlik va nutq madaniyatini rivojlantirishning muhim shartidir. Tinish belgilarining to‘g‘ri qo‘llanilishi ilmiy, rasmiy, publitsistik va badiiy matnlarning mazmuniy aniqligi hamda uslubiy ravonligini ta’minlaydi, punktuatsion xatolarning oldini olishga yordam beradi.

Informatsion-metodik ta’minot:

Asosiy adabiyotlar	
1.	Mahmudov N., Madvaliyev A., Mahkamov N., Andaniyozova D. O‘zbek tili me’yorlari (punktuatsiya). O‘quv qo‘llanma – Toshkent: Zamin nashr, 2021.
2.	Ahmedova N. O‘zbek tili orfografiyasi va punktuatsiyasi asoslari. Darslik. – Toshkent: “Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida nashr qilingan” 2016
3.	O‘zbek tilining o‘quv imlo lug‘ati. – Toshkent: “Kafolat print company” 2023.
4.	O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-son “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida”gi Qarori. https://lex.uz/docs/-1625271
Qo‘shimcha adabiyotlar	
5.	Назаров К., Эгамбердиев Б. Ўзбек тили ишора-имло қоидалари. (Пунктуация): Олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи; 1996. – 80 б.
6.	Jamolxonov H. Hozirgi O‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zME, 2013
7.	Yangi alifbo va imloni o‘rganish dasturi. Tuzuvchi: Y. Abdullayev. – T., 1996
8.	Rahmatullaev Sh., Xojiyev A. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. – T., 1996.
9.	Hojiyev A. Tilshunoslik terminlari lug‘ati. –Toshkent, 2002.
Axborot manbalari	
10.	www.guldu.portal.uz
11.	www.ziyonet.uz
12.	www.unlibrary.uz
13.	https://lex.uz/

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST SAVOLLARI:

1. Punktuatsiya tilshunoslikning qaysi masalalarini o‘rganadi?
A) So‘zlarning kelib chiqishini
B) Tinish belgilarining qo‘llanish qoidalarini
C) So‘zlarning talaffuz me’yorlarini
D) So‘zlarning lug‘aviy ma’nolarini
To‘g‘ri javob: B) Tinish belgilarining qo‘llanish qoidalarini.
2. O‘zbek tilida an’anaviy ravishda nechta asosiy tinish belgisi mavjud?
A) 8 ta
B) 9 ta
C) 10 ta
D) 12 ta
To‘g‘ri javob: C) 10 ta.
3. Tinish belgilarining qo‘llanilishi qaysi asosiy tamoyillarga tayanadi?
A) Fonetik, leksik va morfologik
B) Sintaktik, mazmuniy va intonatsion
C) Tarixiy, geografik va ijtimoiy
D) Grammatik, orfografik va etimologik
To‘g‘ri javob: B) Sintaktik, mazmuniy va intonatsion.
4. Uyushiq bo‘laklar bog‘lovchisiz sanash ohangi bilan bog‘langanda ular orasiga qaysi tinish belgisi qo‘yiladi?
A) Nuqta
B) Tire
C) Vergul
D) So‘roq belgisi
To‘g‘ri javob: C) Vergul.
5. Qaysi gapda undalma tinish belgisi bilan to‘g‘ri ajratilgan?
A) Aziz talabalar bugungi darsni boshlaymiz.
B) Aziz talabalar, bugungi darsni boshlaymiz.
C) Aziz, talabalar bugungi darsni boshlaymiz.
D) Aziz talabalar: bugungi darsni boshlaymiz.
To‘g‘ri javob: B) Aziz talabalar, bugungi darsni boshlaymiz.
6. Umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘laklardan oldin kelganda, odatda, qaysi tinish belgisi qo‘yiladi?
A) Ikki nuqta
B) So‘roq belgisi
C) Ko‘p nuqta
D) Nuqtali vergul
To‘g‘ri javob: A) Ikki nuqta.
7. Qaysi gapda ega va ot kesim o‘rtasida tire to‘g‘ri qo‘llangan?
A) Bilim, insonning eng katta boyligi.
B) Bilim: insonning eng katta boyligi.
C) Bilim — insonning eng katta boyligi.
D) Bilim; insonning eng katta boyligi.

To‘g‘ri javob: C) Bilim — insonning eng katta boyligi.

8. Qaysi bog‘langan qo‘shma gapda vergul to‘g‘ri qo‘llangan?

A) Bahor keldi, va tabiat uyg‘ondi.

B) Bahor keldi, ammo havo sovuq edi.

C) Bahor, keldi va tabiat uyg‘ondi.

D) Bahor keldi ammo, havo sovuq edi.

To‘g‘ri javob: B) Bahor keldi, ammo havo sovuq edi.

9. Bog‘lovchisiz qo‘shma gapning keyingi qismi oldingi fikrni izohlasa, ko‘pincha qaysi tinish belgisi ishlatiladi?

A) Undov belgisi

B) So‘roq belgisi

C) Ikki nuqta

D) Qavs

To‘g‘ri javob: C) Ikki nuqta.

10. Punktuatsion me’yorlarga rioya qilishning asosiy ahamiyati nimadan iborat?

A) So‘zlarning talaffuzini o‘zgartirishdan

B) Gap tarkibidagi so‘zlar sonini kamaytirishdan

C) Yozma nutqning grammatik aniqligi, mazmuniy izchilligi va uslubiy ravonligini ta’minlashdan

D) Faqat badiiy matnlarning hajmini oshirishdan

To‘g‘ri javob: C) Yozma nutqning grammatik aniqligi, mazmuniy izchilligi va uslubiy ravonligini ta’minlashdan.